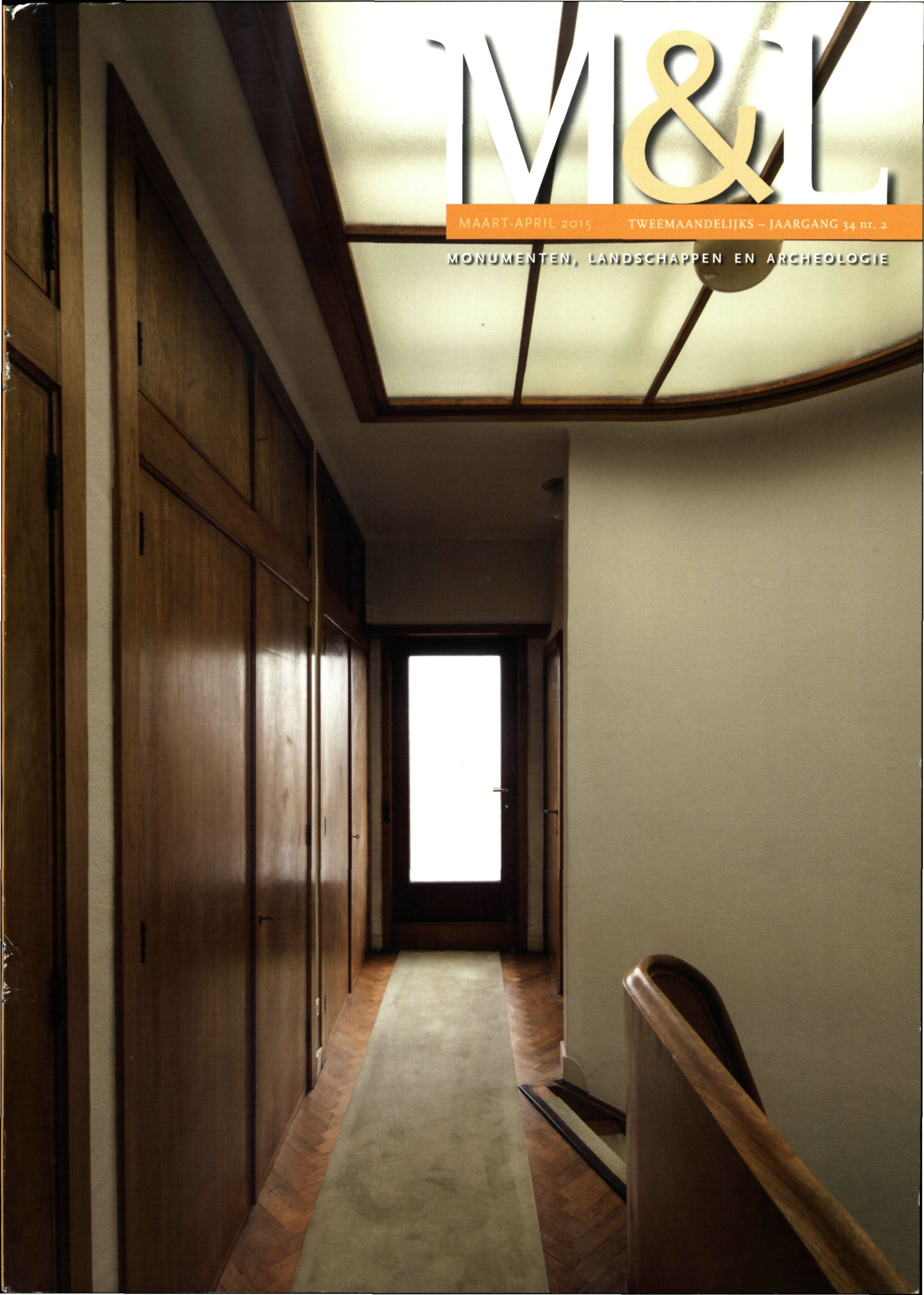

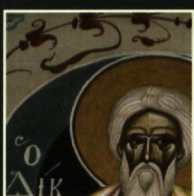
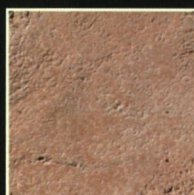
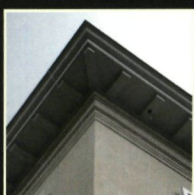
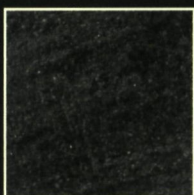
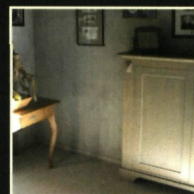
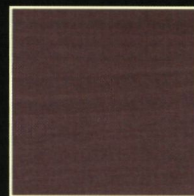
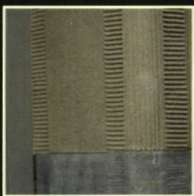
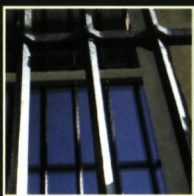
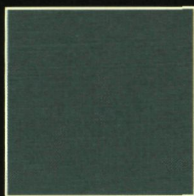
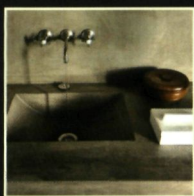
M&L

MAART-APRIL 2015

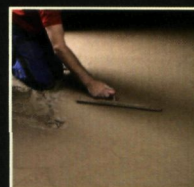
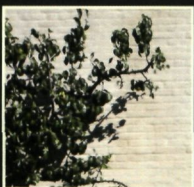
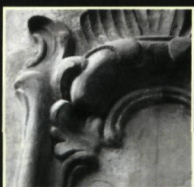
TWEEMAANDELIJKS – JAARGANG 34 nr. 2

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

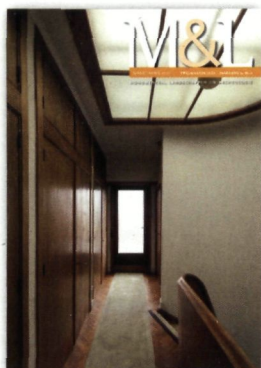
Natuurlijke hydraulische kalk - restauratie
 isolerend - dampopen - duurzaam - kalleien
 Passief Huis - UNILIT - CORICAL - innovatie
 sanerend - injecties moulures - voegen - pleister
 metselen - tadelakt - natuurlijke bindmiddelen
 esthetiek - vette kalk ...

Arte
 Constructo

Arte Constructo bvba
 Molenberglei 18 - 2627 Schelle - Belgium

Tel. +32 (0)3 880 73 73 - Fax +32 (0)3 880 73 70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

Ingebouwde kasten, trapbalustrade in limba en lichtstraat op de tweede verdieping van de woning Janssens in Antwerpen
(foto O. Pauwels)

Voorzitter

Kathleen Vancaester

Eindredactie

Marjan Buyle en
Peter Van den Hove

Kernredactie

Marjan Buyle
Rudy De Graef
Herman Van den Bossche
Peter Van den Hove

Redactie

Anna Bergmans
Jo Braeken
Marc De Borgher
Anton Eryvink
Jos Gyselink
Catheline Metdepenninghen
Dieter Nuytten
Dirk Pauwels
Paul Van den Bremt
Maarten Van Dijk
Thomas Van Driessche
Inge Verdurmen
Tom Verhofstadt
Linda Wylleman

Ereleden

Edgard Goedleven
Marcel M. Celis
Jo De Schepper
Suzanne Van Aerschot
Hedwig Van den Bossche
Christine Vanthillo

Het tijdschrift M&L is opgenomen in het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen en gevalideerd als tijdschrift met *peer review*.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Redactiesecretariaat

nancy.vandenbossche@
rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. IBAN BE 48 3751 1109 8627 BIC-code BBRUBEBB van Monumenten & Landschappen Koning Albert II-laan 19 bus 5 1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

fabienne.vanmoerkercke@
yapado.com

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

Inhoud

4 Léon Stynen: interieurontwerpen tijdens de jaren 30 in Antwerpen

Marieke Jaenen

48 Archeologie 'verbeeld', een nieuwe landmark langs de Romeinse Kassei op de Bollenberg in Borgloon

Linda Bogaert, David Depraetere
en Eddy Dupae

20 Het Sigmaplan en de erfgoedpuzzel in de Kalkense Meersen

Erwin Meylemans en
Inge Verdurmen

62 Summary

38 Van jager tot boer: 7000 jaar bewoning langs een rivier in het Zennegat te Mechelen

Erwin Meylemans

profiel

RESTAURATIE & MONUMENTZORG

Restauratie van

Schilderijen

Beelden

Muurschilderingen

Hout

Steen

Mozaïek

Stuck

www.rmp.be

Profiel CVBA

Guido Gezellestraat, 23
8650 Wevelgem

@: info@rmp.be

Tel: 056 32 38 12

Generiek

Een orthodoxe modernist

Léon Stynen ontwierp een aantal burgerwoningen in het Antwerpse tijdens het interbellum. Met zijn duidelijk herkenbare stijl zette hij de toon voor een doorgedreven modernisme. Marieke Jaenen onderzocht een aantal woningen uit de dertiger jaren en beschrijft hoe Stynen zijn interieurs samenstelde en tot welke leveranciers en uitvoerders hij zich wendde. Losse meubelstukken zijn door allerlei omstandigheden zelden behouden, maar de vaste elementen als trappen, vloeren en ingebouwde kasten overleefden meestal de smaakwijziging en de wisselende eigenaars van de panden.

Puzzelen met erfgoed

Archeologisch en landschappelijk onderzoek van enkele lager gelegen riviergronden langs de Schelde, in het kader van het Sigmaplan, laten ons toe een glimp op te vangen van wat in riviervlaktes schuil gaat aan archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed. Erwin Meylemans en Inge Verdurmen puzzelden met onderzoeksresultaten en reconstrueerden zo de geschiedenis van de Kalkense Meersen. Wat ooit een aantrekkelijk landschap was voor prehistorische jagers-verzamelaars, evolueerde tot een ondoordringbaar moeras en vervolgens tot een weidegebied. Nu zijn deze meersen ingericht als overstromingszone, waar ook het erfgoedverhaal niet wordt vergeten.

De archeologie van het Zennegat

In het kader van het Sigmaplan wordt ook het Zennegat in Mechelen omgebouwd tot een overstromingsgebied. In de prehistorie werd dit gebied op diverse ogenblikken door de mens bezocht en bewoond. Grondig en goed voorbereid archeologisch onderzoek, dat de inrichting als overstromingsgebied voorafging, bracht een site van grote wetenschappelijke waarde aan het licht. Erwin Meylemans schets de geschiedenis van het Zennegat en legt ook uit hoe deze belangrijke archeologische site via een planwijziging werd gespaard en nu een wettelijk beschermde archeologische zone is.

Archeologisch kunstwerk op de Bollenberg

Ons archeologisch erfgoed zit bijna per definitie verborgen onder het maaiveld en heeft slechts zelden een raakvlak met het landschap dat we vandaag waarnemen. Ook na opgravingen blijft er van een archeologische site ter plaatse vaak weinig tot niets tastbaars over. Archeologie visualiseren voor een groot publiek is dan ook een uitdaging. Linda Bogaert, David Depraetere en Eddy Dupae vertellen hoe ze door middel van een 'kunstwerk' langs de oude Romeinse heirbaan van Tongeren naar Boulogne-sur-Mer, even ten zuiden van Borgloon, de aandacht willen vestigen op het rijke bodemarchief van de streek.

Léon Stynen: interieurontwerpen tijdens de jaren 30 in Antwerpen

Marieke Jaenen

Léon Stynen ontwerpt in Antwerpen tussen 1934 en 1938 een 16-tal minder bekende tot onbekende burgerwoningen. Het archiefonderzoek en het onderzoek van enkele interieurs in situ tonen aan dat Stynen steeds hetzelfde basispakket gebruikt voor de interieurafwerving, bestaande uit een selectie van materialen. Deze basisontwerpen worden systematisch door dezelfde firma's uitgevoerd. In de jaren dertig is Stynen ook betrokken bij de organisatie van drie tentoonstellingen over het inrichten van de nieuwe woning in Antwerpen. Deze modelinterieurs komen tot stand binnen een interdisciplinaire visie waar architecten, kunstenaars en firma's samenwerken. Vanuit deze verschillende interieurontwerpen kan een beeld geschetst worden wie Stynen als interieurontwerper was en welke rol de verschillende woninginrichters bij de totstandkoming van het interieur speelden.

Het oeuvre van Léon Stynen (1899-1990) werd bestudeerd in kader van een onderzoek naar de interieurafwerving van de Antwerpse interbellum-woonkamer (1). De aandacht ging hierbij vooral naar zijn interieurontwerpen en de rol van de verschillende woninginrichters zoals eigenaars, firma's, kunstenaars, grootwarenhuizen en decorateurs. Naast enkele publicaties en contemporaine artikels bevat het archief van Léon Stynen substantiële informatie (2).

Stynen archiveerde zijn dossiers goed, met aparte mappen voor offertes, betalingen en correspondentie (3). Hij bewaarde alles in een op

Woning Lenaerts met
originele voordeur en
balustrade
(foto O.Pauwels)

maat gemaakte kast in de tekenkamer van zijn eigen woning van 1932 aan de Camille Huysmanslaan in Antwerpen. Zo is er voor de interbellumperiode heel wat archiefmateriaal voorhanden. Uit de de bouwdoSSIers blijkt dat Stynen tussen 1934 en 1938 een zestiental rijwoningen bouwde, waarvan twee meergezinswoningen en veertien eengezinswoningen met of zonder inwonend dienstpersoneel voor de middenklasse. Tien van deze woningen liggen in de Antwerpse Tentoonstellingswijk (4). De beschikbare plannen, bouwdoSSIers en lastenboeken van deze woningen werden met elkaar vergeleken. Niet van elke woning waren zowel de plannen, het bouwdoSSier en het

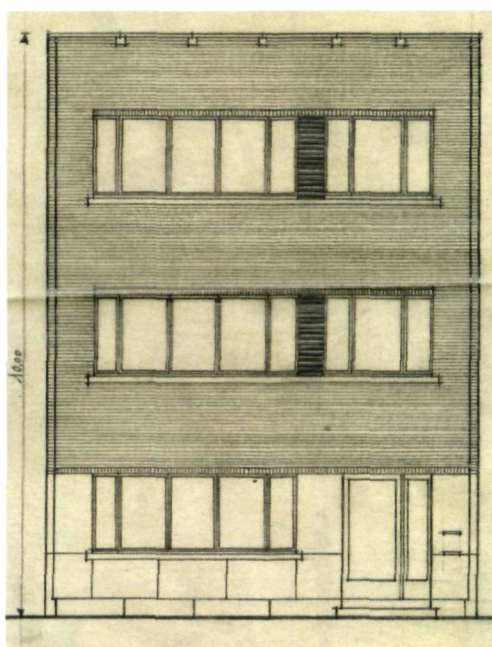
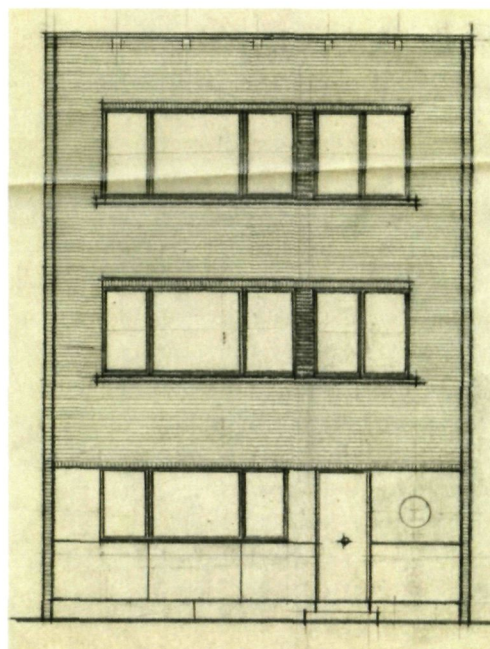
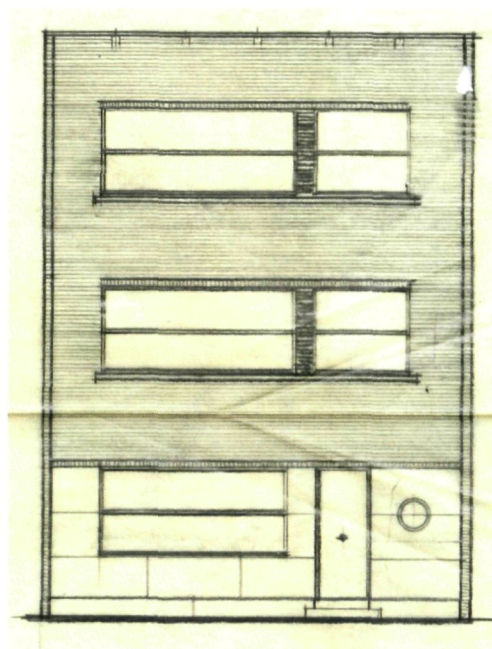
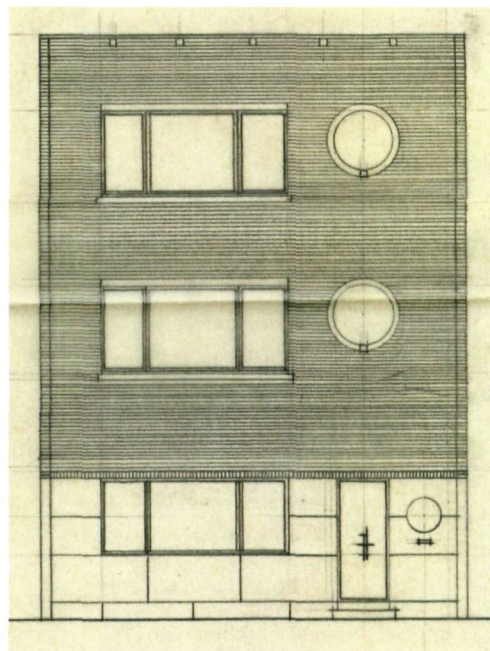
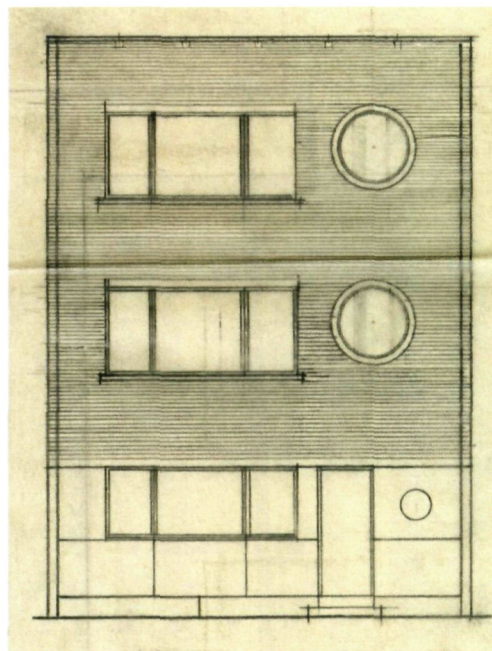
lastenboek bewaard. Vier van de zestien woningen werden bezocht. De analyse van deze informatie geeft een beeld over welke rol Stynen en de andere 'woninginrichters' speelden bij het ontwerp en het nemen van beslissingen voor de bouw en de interieurafwerking van deze woningen.

Daarnaast vormen Stynens ontwerpen voor het paviljoen van de Decoratieve Kunsten op de Wereldtentoonstelling in 1930, de muziekkamer voor groep *Antwerpen 1937* en het weekendhuisje voor *Antwerpen 1938* een aanvulling op het beeld van wie Stynen als interieurontwerper was en met wie hij samenwerkte.

Jaar	Woning	Plaats	Tentoonstellingswijk	Dienstpersoneel	Plannen	BouwdoSSier	Lastenboek	Bezoekt	Geinventariseerd	Trap		Limba deuren	Parket N°6 -FF	Ramen	
										bordes	slinger			Eik	Staal
1934	Lenaerts	Antwerpen	●		●	●					●	●	●	●	
1934	Ulfelt	Antwerpen	●		●	●	●			●		●	●	●	
1934	Arnouts	Antwerpen		●	●	●	●	●	●	●		●	●	●	
1935	Brocké	Antwerpen	●		●	●	●				●	●	●	●	
1935	Pays	Antwerpen	●		●						●				
1935	?	Antwerpen						●							
1935	Van Laethem	Antwerpen	●		●	●	●	●			●	●	●	●	
1935	Daniel	Antwerpen	●		●										
1935	Verdyck	Antwerpen	●		●	●	●				●	●	●	●	
1935	Weinberg	Wilrijk			●	●	●			●		●	●	●	
1936	Janssens	Berchem		●	●	●	●	●	●		●	●	●	●	
1937	Hirsh	Antwerpen	●		●						●			●	
1937	Trogh	Berchem		●	●						●			●	
1938	Hautekeete	Antwerpen	●		●	●	●				●	●			●
1938	Senten	Antwerpen	●		●										
1938	Van Oosten	Berchem			●			●		●					

Matrix met de 16 onderzochte burgerwoningen die Stynen tussen 1934 en 1938 in Antwerpen bouwde. De woningen worden genoemd naar de bouwheer

Enkele gevelontwerpen die
Stynen voorlegde aan de
bouwheer Verdyck (APA) en de
uiteindelijke uitvoering van de
woning
(foto O. Pauwels)

Een tijdloos 'basispakket' voor burgerwoningen

Exterieur

Stynen maakt voor de 16 verschillende woningen heel wat voorontwerpen van de gevel en opteert hierbij voor het integreren van één tot meerdere ronde ramen in een bakstenen gevel met blauwe hardsteen voor de gevelbekleding op de gelijkvloerse verdieping en een voordeur met metalen traliewerk. De woningen hebben een plat dak en zijn opgebouwd uit drie bouwlagen, meestal zeven meter breed afhankelijk van de perceelbreedte. Stynen legt verschillende gevelontwerpen aan de bouwheer voor die dan zijn voorkeur duidelijk maakte. Voor het parement is er keuze tussen een bezande steen, een Boomse klampsteen of een roomkleurige Silezië blindeersteen. De aankoop van de baksteen was de verantwoordelijkheid van de algemene aannemer, namelijk de Nederlander Jos Quick uit Essen, Kloosterstraat 35. De blauwe hardsteen bestelde Stynen bij de firma E. Sermon aan de Plantijn Moretuslei 58 in Antwerpen. Het schrijnwerk verschilt van woning tot woning, maar Stynen kiest vaak ramen en de deuren in Hongaarse eik (*quercus frainetto*) voor de voorgevel en rood Noors grenen (*pinus sylvestris*) voor de achtergevel. Van de negen woningen waarvan een lastenboek bewaard is, zijn er acht met eiken ramen aan de voorgevel. Enkel woning Hautekeete uit 1938 heeft metalen ramen die de firma Chamebel uit Vilvoorde op maat maakt. Deze ramen worden geschuurd, gestopt en geplamuurd vooraleer ze een laag corrosiewerende verf en twee lagen witte olie-verf krijgen. Aan de hand van een door Stynen opgemaakte *Algemene aanwijzer voor het schrijnwerk* krijgt de aannemer Quick volledige verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het schrijnwerk. De bouwheer kan ook kiezen uit verschillende ontwerpen voor het ijzerwerk van de voordeur. Meestal gaat het om een variatie op een horizontaal motief. De voordeur krijgt overwegend structuurglas (5), dat samen met al het ander glas voor de woning apart besteld werd bij het glasbedrijf E. Peeters & Zonen aan de Mechelsesteenweg 221 in Antwerpen. Verder had elke woning grenenhouten rolluiken (model N°K 1508) van de Antwerpse firma Gebroeders Slaets uit de Belegstraat (6).

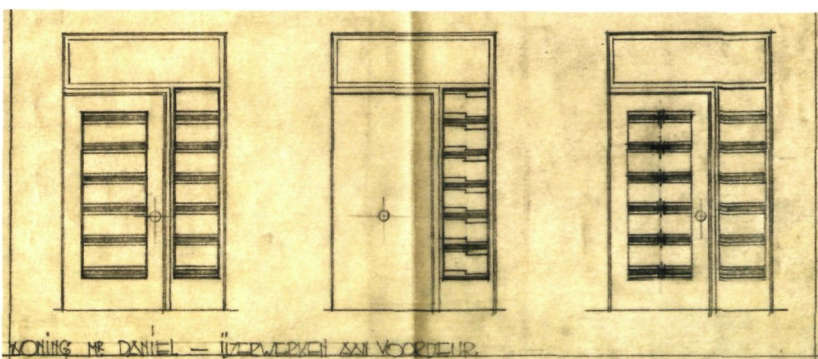
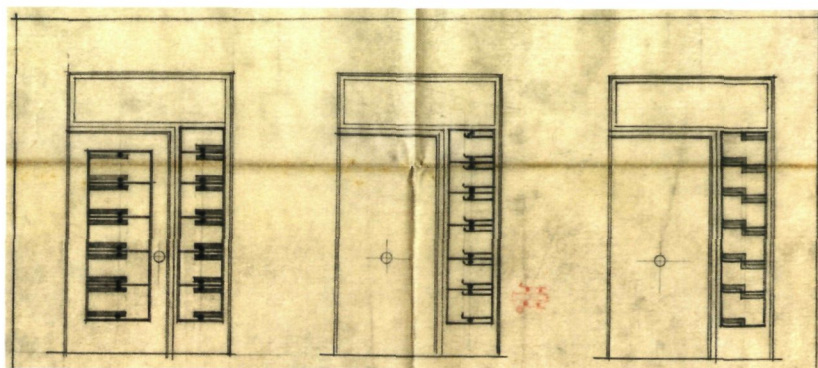
Interieur

Voor de interieurafwerking biedt Stynen aan de bouwheren een basispakket aan waarin naar wens aanpassingen aangebracht konden worden. Uit de briefwisseling tussen Stynen en de bouwheren en/of firma's blijkt dat sommige eigenaars op het laatste ogenblik toch nog kiezen voor een andere tegel of glasoort, maar over het algemeen blijft het

basispakket voor het ruimteconcept, de traphal, de deuren, het parket, de ingebouwde kasten, de keuken en de tegels behouden.

Het ruimteconcept is grotendeels op hetzelfde grondplan gebaseerd. Stynen werkt hiervoor één tot twee voorontwerpen uit, waarbij de indeling van de keuken en de badkamer al aangeduid is. In overleg met de bouwheer worden op de voorontwerpen aanpassingen ingetekend met een rood of blauw potlood en Stynen integreert die dan in het nieuw ontwerp. De kelderverdieping of souterrain werden als secundaire verdieping gebruikt met een kolenplaats, wasplaats en provisiekamer. De gelijkvloerse verdieping was gereserveerd voor het woonprogramma van de familie, met de woonkamer aan de straatzijde en de eetplaats aan de tuinzijde, met links of rechts hiervan de keuken. Bij sommige woningen wordt binnen hetzelfde concept een grote living gecreëerd zonder de onderverdeling tussen woon- en eetkamer (7). Stynen geloofde net als alle andere modernisten dat een woning één open leefruimte moest hebben waar iedereen, zowel ouders als kinderen, zich thuis konden voelen en waar verschillende activiteiten konden plaatsvinden. Daarnaast zou de living rechtstreeks toegang moeten bieden tot de tuin en dit liefst door grote schuifdeuren zodat de living overvloeit in het exterieur en op die manier de woning voorziet van veel licht en lucht. De verdiepingen boven de leefruimte zijn voorbehouden voor het rusten. Gemiddeld hebben deze 16 woningen twee verdiepingen met een viertal slaapkamers en een

Verschillende ontwerpen voor de voordeur van woning Daniel (APA)

De limba slingertrap en de
visgraatparket nr.6 met band FF
in de woning Janssens
(foto O. Pauwels)

badkamer op de eerste verdieping. De woningen Arnouts, Janssens en Trogh hebben nog een extra kamer voor huispersoneel en/of een linnenkamer. Enkel de woningen Van Laethem en Ulfelt beschikken over een dakterras.

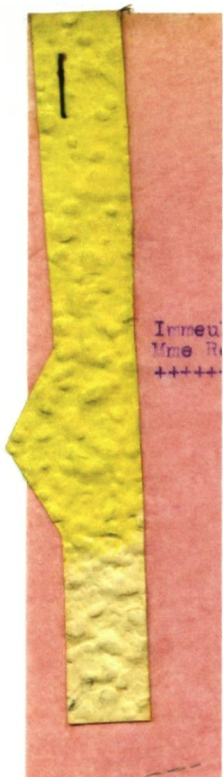
Om van de ene verdieping naar de andere te gaan, geeft Stynen de voorkeur aan een houten slingertrap. Hij tekent dit traptypet in tien van de vijftien woningen waarvan een grondplan bewaard werd. Welk type trap het ook is, de balustrade is altijd in Congolees limbahout (*terminalia superba*) met panelen van 0,6 cm dikte, hoewel de bouwheer dit soms later wijzigt. Bij de bouw van de woning Verdyck uit 1935 laat Stynen op het laatste moment aan de heer Quick weten dat mevrouw Verdyck een andere balustrade wenst. De limba werd vervangen door *eene balustrade in kopers buizen en gevlochten draad, welke door de zorgen van Mr. Verdyck zullen geleverd en geplaatst worden* (8). Meestal worden de beukenhouten treden bekleed met een traploper, een tapijt van de Brusselse firma *Le Tapis* of een *tapis en caoutchouc* van Gomaflor geleverd en geplaatst door *Bergougnan Belge* uit Evergem. Om de traphal van natuurlijk licht te voorzien, integreert Stynen een lichtstraat in het platte dak.

De wandbekleding in de traphal vertoont vaak een reliëfpatroon. Dit wordt bekomen door bepleistering, behangpapier of reliëfverf. Voor de traphal van de woning Verdyck kiest hij voor een lichtgeel reliëfpapier Sanoplastic, dat volgens de Brusselse firma Peeters-Lacroix een Engelse *crépi* imiteert en aangeraden wordt voor de hal (9). Stynen gebruikt dit behangpapier in eenzelfde gele kleur in de traphal van zijn eigen woning. De kleur geel komt overigens meermaals terug, zowel in de granito, de wandtegels als de schilderwerken en dit vaak in combinatie met donkerbruin of *tête de nègre*. Deze combinatie had Stynen reeds gebruikt voor het appartementencomplex *Résidence Elsdonck* in Wilrijk uit 1928. In de briefwisseling met firma's wordt hier dan ook regelmatig naar verwezen, zoals bij de prijsaanvraag van een Gomaflorvloer voor de trap van zowel de woning Verdyck: "*Nous y joignons également la teinte n° 419.14.15 résidence Elsdonck*" als van de woning Janssens *n°182 jaune marbré, type résidence Elsdonck*. De bouwdoossiers bevatten echter geen stalen van de gekozen nummers (10).

Ondanks het terugkerende basispakket blijkt uit de briefwisseling dat de bouwheer de schouwmantel

De hoekwoning Van Laethem met dakterras en woning Hirsch (foto O. Pauwels)

en de aankleding van de wanden en ramen zelf kiest. Als hij dat wenst, kan het behangpapier en gordijnen wel via Stynen besteld worden (11). De eigenaar Hautekeete bestelt de gordijnen van zijn woning bij de Antwerpse firma H. Michiels-Delie aan de Huidenvetterstraat 20. Het moderne metalen raam van de woonkamer wordt gedecoreerd met gordijnen in een crèmekleurige fijn geweven stof, *casement* genoemd, dat wordt afgezet met franjes en bruine satijnen gordijnen afgewerkt met marabout, een soort namaakpels.

Op alle verdiepingen wordt centrale verwarming geïntegreerd met radiatoren van de firma Rupel of Cassart (12). Hoewel de haard als warmtebron overbodig was geworden, wenst de bouwheer vaak toch een haard in de woonkamer en kiest die dan

Staatje van het originele
reliefbehangpapier in *jaune clair*
voor de traphal van de woning
Verdyck
(APA)

ook zelf. Zo wordt er in de woning Arnouts een eiken schouw in *Vlaamsche stijl* geplaatst (13). Indien de bouwheer dat wenst, ontwerpt Stynen zelf een schouwmantel. In tegenstelling tot zijn tijdgenoten Eduard Van Steenberghe en Ernest Wauters gebruikt Stynen geen kleur in zijn ontwerpen. Hij beschrijft wel de aard van de materialen, de houtsoort of kleur maar duidt dit visueel niet aan. Voor de schouwen bestelt Stynen de gewenste soort natuursteen bij E. Sermon, zoals de travertijn voor de woningen Hautekeete en Senten, een *gris des Ardenes* in de woning Brocké en een groen geaderde marmer *vert de mer* in de woningen Lenaerts en Ulfelt.

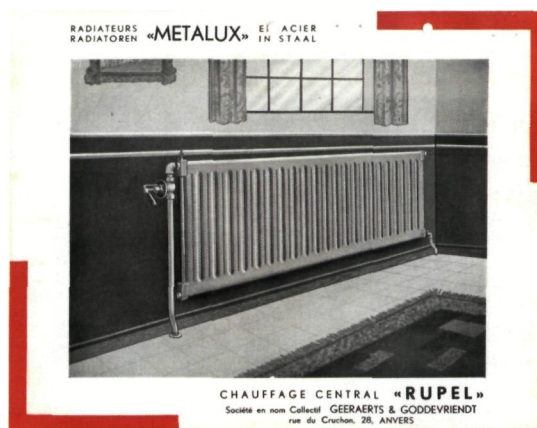
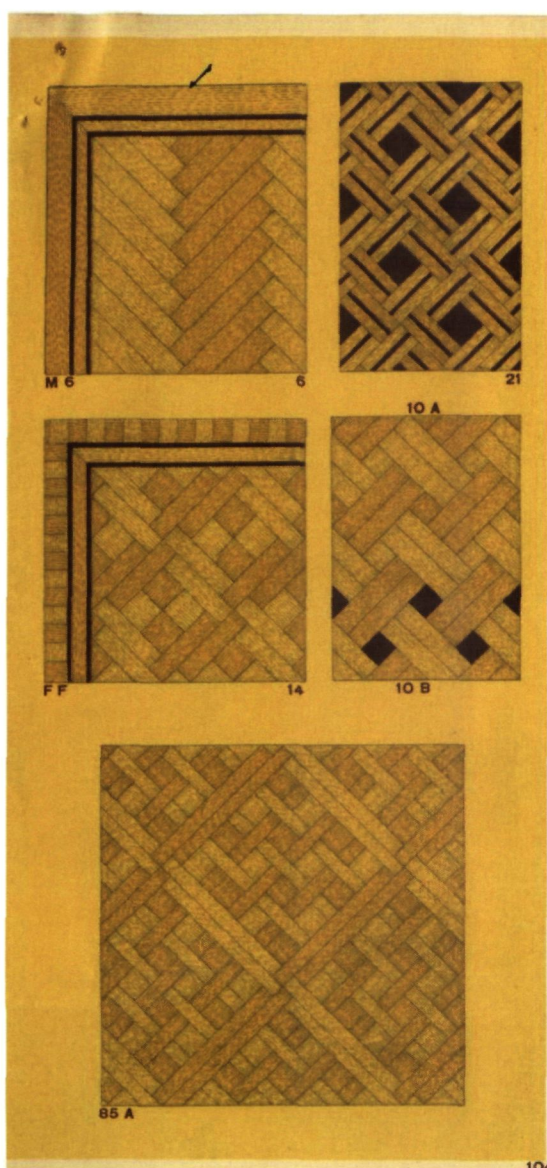
De vloer van de woon- en slaapkamers is steevast hetzelfde visgraatparket van de parketfabriek

In de eigen woning Stynen
werden de originele
binnenaankleding en meubilair
gedeeltelijk bewaard.
Opname uit 1997
(foto O. Pauwels)

Auguste Lachappelle gelegen aan de Krijgsbaan in Mortsel. Stynen bestelt telkens parket in Hongaarse eik met catalogusnummer nr. 6 met band FF. In het bouwdoos van de woning Arnouts is een brochure bewaard met een afbeelding van zowel nr. 6 als band FF (14). Het nr. 6 staat voor het visgraatparket met boord. De afmetingen van de planken variëren van woning tot woning van 30 x 7 tot 36 x 8 cm. De gekleurde boord is meestal een opeenvolging van 1,5 cm donker houtsoort, wengé of mahonie, 4 cm Hongaarse eik en opnieuw 1,5 cm donker hout. Voor de verdere afwerking van de gekleurde boord tot de muur wordt optie FF gekozen, die varieert tussen 15 x 4,5 tot 24 x 7,5 cm. Hout is ook aanwezig voor de deuren en ingebouwde kasten. De meer representatieve ruimten hebben meestal deuren in licht of donker

Brochure van de firma Auguste Lachappelle met afbeelding van parket nr. 6 en boord FF (APA)

Reclamefolder van de radiator van de firma Rupel (APA)

De woning Arnouts met originele voordeur en balustrade (foto O. Pauwels)

Detail van het parket in de traphal van de woning Janssens (foto O. Pauwels)

kamer met ingebouwde kasten. Dit was zeker het geval bij de woningen met inwonend dienstpersoneel.

Bij de bouw van een interbellumwoning zijn de architecten verantwoordelijk voor het ontwerp en de inrichting van zowel de keuken als de badkamer. Zij organiseren de locatie van de toestellen en de kasten. Stynen zorgt voor het ontwerp of eerder de samenstelling van de in 1930 door Louis-Herman De Koninck ontworpen Cubex-keuken. De Cubex-keukenkasten worden besteld bij de Antwerpse vestiging in de Hospitaalstraat van de Brusselse firma E.J. Van de Ven (15). Deze maakt op basis van Stynens ontwerp een bestek op met nieuwe tekeningen en eventueel verschillende opties. Van de Ven zorgt voor de levering en plaatsing van de keukenkasten, maar niet voor de afwerking ervan. Deze werden naderhand afgewerkt met emailverf. De tegels komen van de Antwerpse firma E. Hofmans in de Lange Leemstraat 85.

Zowel voor de keuken als de badkamer kiest Stynen voor lichtgele of *chamois* 'glazuurstenen' wandtegels van 15 cm x 15 cm en keramische vloertegels van 10 x 10 cm van de *Compagnie Général de la Céramique du Bâtiment* (CGCB), ook *Cérabati* genoemd, uit het Luxemburgse Wasserbillig. Er is telkens een duidelijk onderscheid tussen de glanzende wandtegels en de matte vloertegels. De vloertegels van de keuken worden aan de hand van twee of meerdere monochrome en/of porphyre kleuren in een geometrisch patroon gelegd.

In de badkamer voorziet Stynen kasten die nadien uit hygiënische overwegingen in het wit of in dezelfde kleur als de gele glazuurtegels gelakt werden. Voor de woning Janssens werkt hij twee opties voor de twee badkamers uit (16). Hij bestelt de sanitaire toestellen bij de loodgieter Dirksens-Merckx op de Paardenmarkt 122 in Antwerpen. De klinken van de kastjes en andere metalen voorwerpen zoals brievenbusplaten en trapeleuningen

De woning Van Laethem heeft in de inkomhal limba deuren met glaspanelen met gordijntjes
(foto M. Jaenen)

De originele Cubex-keuken en lichtgele tegels in de woning Stynen
(foto O. Pauwels)

komen van de Antwerpse firma *Metalen Galler* op de Italiëlei 22. In het bouwdoossier van de woning Ulfelt is er een tekening van klink nr. 21 die zowel in Stynens eigen woning als in de andere rijwoningen gebruikt is (17).

Net zoals Stynen opteren ook andere Antwerpse architecten in de jaren dertig voor de toepassing van natuurlijke materialen zoals natuursteen en hout. Zo wordt de natuurstenen schouwmantel links of rechts doorgetrokken om een ingebouwde kast te creëren. Soms wordt de bekleding van de schouwmantel zelfs zo hoog doorgetrokken dat de schouwboezem verdwijnt. Verder is het opvallend hoeveel hout er in het interbelluminterieur in Antwerpen aanwezig is. De meeste woningen hebben een visgraatparket in de woonkamer, geverniste houten deuren met of zonder glaspanelen, een trapleuning met balustrade in houten panelen en waar mogelijk ingebouwde kasten. Van Steenberghe, Walter van den Broeck en Nachman Kaplansky kiezen zelfs

meerdere malen om wanden met grote houten panelen te bekleden. Het gebruik van hout is de goedkoopste optie voor het inrichten van het interbelluminterieur. Noch Van Steenberghe noch Van den Broeck en Kaplansky doen beroep op de Cubex-keuken, maar ontwerpen zelf de keukenkasten en laten deze bij een schrijnwerker op maat maken (18).

Expo-interieurs

Stynen heeft op dit basispakket ook uitzonderingen gemaakt, niet alleen bij het inrichten van casino's, cinema's en verschillende villa's, maar vooral bij de ontwerpen voor enkele tentoonstellingen. Hoewel het uit de ontwerpen van de 16 woningen niet op te maken is, gelooft hij in de jaren dertig samen met andere Antwerpse architecten zoals Renaat Braem, René Grosemans, Geo Brosens en kunstenaars zoals René Guiette (19) en Julien Van Vlasselaer in een totaalarchitectuur waar kunst in de vorm van

Badkamer met originele lichtgele tegels, maar recent vernieuwde vloertegels
(foto O. Pauwels)

Muurschildering van René Guiette in de woning Stynen
(foto O. Pauwels)

beeldhouwwerken, muurschilderingen en fotografie autonoom geïntegreerd moet worden in de architectuur en meer specifiek in het interieur. Deze totaalarchitectuur kan volgens hen het best gerealiseerd worden door het interdisciplinair en gelijkwaardig samenwerken van verschillende woninginrichters, waaronder architecten, kunstenaars, ambachtslieden en firma's. Door tentoonstellingen en publicaties in de vorm van boeken en architectuurtijdschriften met foto's en afbeeldingen van interieurs, kan de visie rond het wonen tijdens het interbellum verder gepromoot worden. Juist bij het voorstellen van volledige interieurs kan de versmelting tussen de kunsten, architectuur en industrie in het dagelijkse leven benadrukt worden (20). Deze publiciteit speelt immers een belangrijke rol in het sensibiliseren van de maatschappij. Stynen is dan ook sterk betrokken bij drie Antwerpse tentoonstellingen die specifiek gericht waren op de integratie van de kunsten in de architectuur, namelijk het paviljoen van de Vereniging Decoratieve Kunsten op de Wereldtentoonstelling in 1930 en de tentoonstellingen van de groep *Antwerpen 1930* en *Antwerpen 1938* (21).

1930: Het paviljoen van de Decoratieve Kunsten

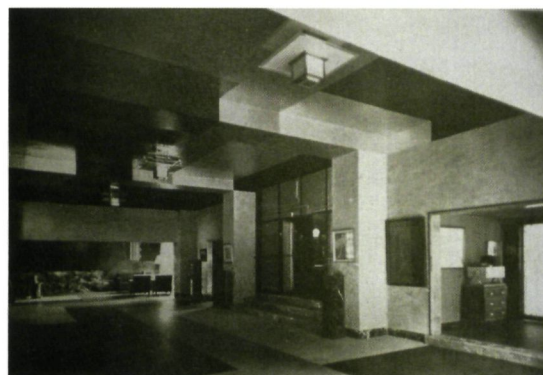
De Vereniging Decoratieve Kunsten richt het gelijknamige paviljoen op voor de *Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Scheepvaart en Vlaamsche Kunst* in 1930 in Antwerpen. Dit paviljoen is het eerste initiatief om de integratie van de decoratieve en toegepaste kunsten in de architectuur te bevorderen en te promoten, door architecten, kunstenaars en firma's te laten samenwerken. Er wordt gekozen om afzonderlijke, levensechte en bewoonbare interieurs met een specifieke functie te tonen. De dertigjarige Stynen wordt als hoofdarchitect van het paviljoen aangeduid en is verantwoordelijk voor het grondplan, het exterieur, het interieur met de inkomhal, de ontvangstzaal met loggia en de keuken. In het paviljoen geeft hij

de bezoeker via vijf dubbele stalen deuren toegang tot een 25 meter lange inkomhal. In het paviljoen worden verder geen deuren voorzien, maar wel brede openingen om de kamers te kunnen bekijken (22). Stynen kiest om de strakheid van de inkomhal te versterken door verschillende kleurvlakken en lijnmotieven op de wanden, plafond en vloer aan te brengen. De wanden in Celotexplaten, gemaakt uit geperst suikerriet en viltachtige vezels, worden tot op een hoogte van 3 meter bekleed met travertijn uit het Duitse Langensalza geleverd door de Antwerpse firma R. & G. Peeters (23). Boven deze lambrisering waren de wanden in een effen lichtbruine tint geschilderd. Deze kleur loopt door tot op het plafond waar een lijnmotief in goud het vloerpatroon volgt. De Antwerpse firma Veranneman is verantwoordelijk voor het uitvoeren van de schildering. De zwarte keramische mozaïekvloer vertoont een contrasterend gebroken lijnmotief in geel. De mozaïekvloer is in een lichte kleur gevoegd waardoor de zwarte kleur gedempt wordt en het mozaïekpatroon geaccentueerd. Deze modernistische decoratie wordt in navolging van De Stijl ook door andere avant-gardearchitecten en kunstenaars zoals Huib Hoste en Jozef Peeters in de jaren twintig toegepast (24). Stynen ontwierp voor deze hal ook de verlichting, de glazen kastjes langs de deuren en de banken in bruin leder met een zwarte plint. De meubels werden uitgevoerd door de firma Delrue en de verlichting door A. Demblon. Verder was er ook een lift van de Luikse Ateliers Jaspar, uitgevoerd in mahoniehout en voorzien van een ijzeren ineenschuivende toegangsdeur. De ontvangsthal bevond zich dwars op de inkomhal en was breder en hoger. Net als de lichttornamenten ontwierp Stynen ook de monumentale metalen dubbelvleugeldeur die de inkomhal afsloot van de studio. Deze metalen deur met brede horizontale en verticale lijnen die samen een doorlopend motief vormden, werd gesmeed door de firma H. Coenen. De wanden in Celotexplaten werden met een 'speciaal procedé' van de Brusselse firma Craftex beschilderd in een

Het Paviljoen de Dekoratieve Kunsten
(uit *De Dekoratieve Kunsten*, tent. cat.)

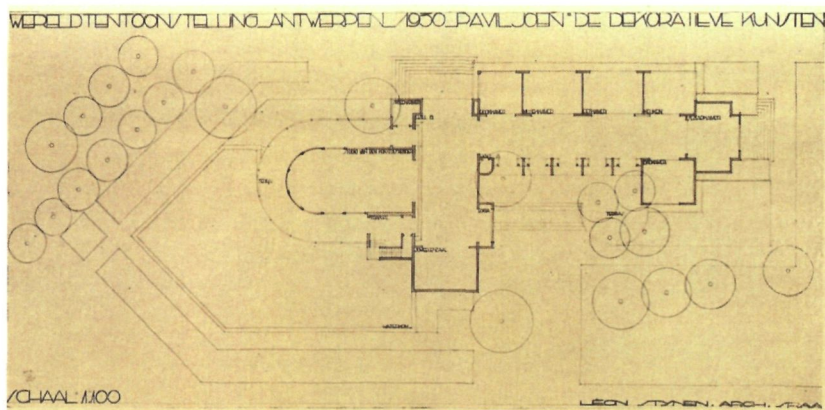
De inkomhal van het Paviljoen de Dekoratieve Kunsten
(uit *De Dekoratieve Kunsten*, tent. cat.)

lichtgroen gamma dat overging in effen wit. Het is tot op heden nog niet duidelijk wat dit speciaal procedé juist inhoudt. De trappen van de hal werden met de kalksteen *rouge royal* uit Wallonië bekleed. De plinten werden uitgevoerd in *grand antique d'Aubert* uit de Pyreneeën. Net zoals bij de inkomhal werd de ceramische mozaïekvloer van de firma Gilliot uit Hemiksem asymmetrisch en decoratief ingedeeld in grote zwarte, gele en witte vlakken. Dezelfde indeling van de mozaïekvloer was terug te vinden op het plafond waar het oppervlak een opeenvolging vertoonde van zwart, goud en zilver in een matte tint en werd uitgevoerd door het schildersbedrijf Elliott. De loggia van de ontvangsthal werd door Stynen zodanig ontworpen dat het venster, met uitzicht op de tuin, de volledige hoogte en bijna de volledige breedte in beslag nam. Zowel het bureau, de bibliotheek, de zetel en de twee clubzetels werden uitgevoerd in gepolijst palissander en macassar-ebbenhout door de firma L. Dam. Het tapijt, volgens de tentoonstellingscatalogus genaamd *Arbustes*, werd naar het ontwerp van Paul Haesaerts geproduceerd bij Studio De Saedeleer uit Audenaerde.

Stynen ontwierp in het paviljoen een voor zijn tijd uitermate moderne keuken die werd uitgevoerd door de firma Merckx-Verellen. Zo verdeelde Stynen de keuken in het paviljoen in twee zones. De eerste zone stelde de eigenlijke keuken voor met volledige gaskachel, bergkasten voor toestellen en keukengerei, een toog, een werktafel met waterafloop

De loggia van het Paviljoen de Dekoratieve Kunsten
(uit *De Dekoratieve Kunsten*, tent. cat.)

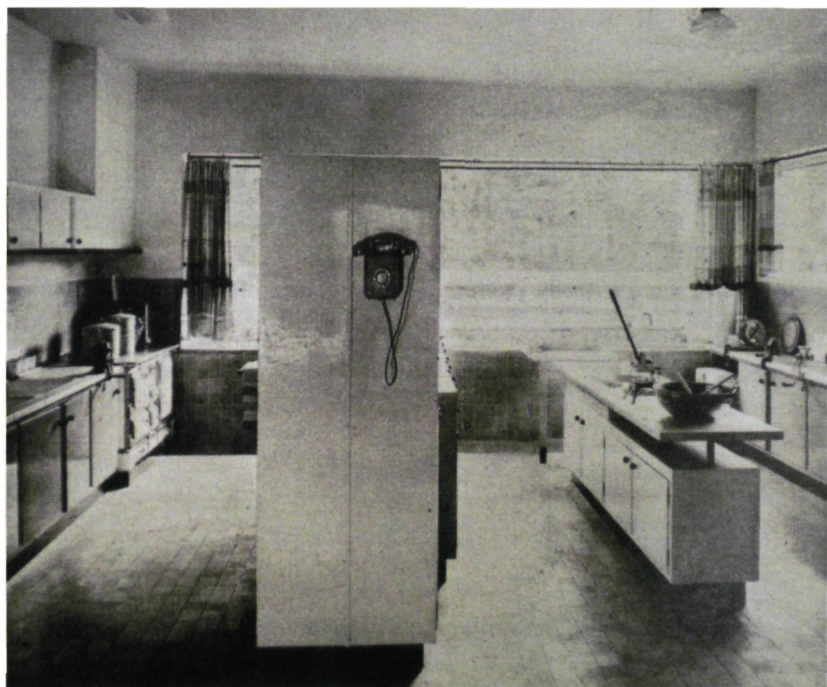
Plattegrond van het Paviljoen de Dekoratieve Kunsten
(uit *De Dekoratieve Kunsten*, tent. cat.)

en een eettafel. De tweede zone deed dienst als speelkamer: hier bevonden zich de koelkast, spoel- en droogtoestellen, een reservekachel met kolenverbruik en de kasten voor het bergen van eetgerei en andere onderhoudsvoorwerpen. Boven de kachels waren dampkappen aangebracht om hinderlijke geuren te vermijden. Het plafond, de muren en de dampkappen werden in witte matte verf geschilderd. De keukenkasten kregen een witte en groene lakverf. De wanden werden tot een hoogte van 1,5 m bekleed met grijze ceramische tegels. Dezelfde tegels werden ook gebruikt voor de vloer (25).

De groep Antwerpen 1937 en Antwerpen 1938

De interdisciplinaire visie werd in de tweede helft van de jaren dertig in Antwerpen verder uitgewerkt en geconcretiseerd in 1936 met de oprichting van

De keuken van het Paviljoen de Dekoratieve Kunsten
(uit *De Dekoratieve Kunsten*, tent. cat.)

de groep Antwerpen 1936. De verantwoordelijke oprichters waren Stynen, René Guiette, Roger Avermaete en Jan de Braey. De groep *Antwerpen 1936* had enerzijds als doel *“te reageren tegen de onafhankelijke en individuele werking van de verschillende kunstmodaliteiten en tegen de massa-productie en de industrialisatie waardoor de creativiteit in de marge van de samenleving werd gedreven”*.

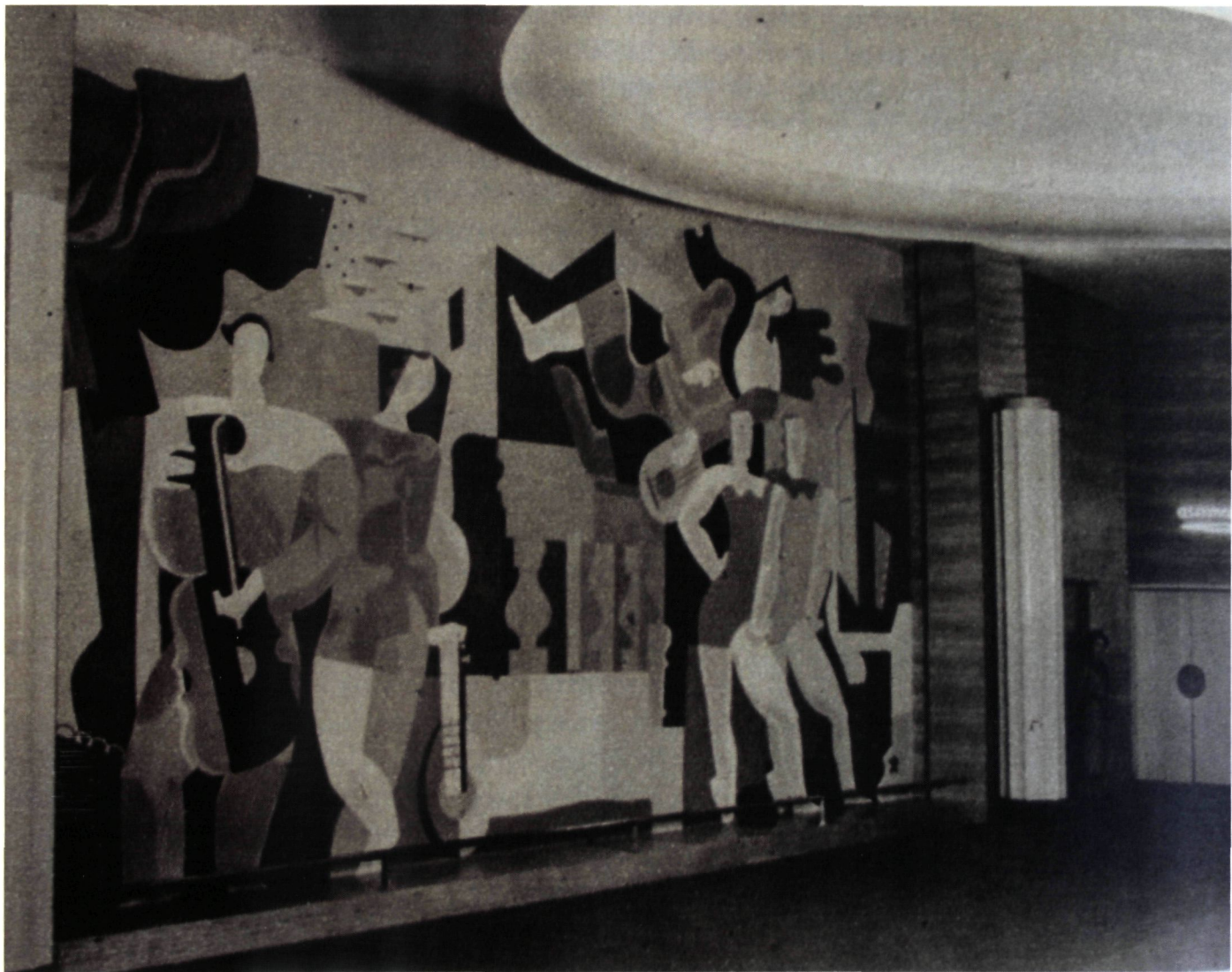
Anderzijds wilden zij *“het werken in een interdisciplinaire groep van kunstenaars aanbevelen, een nieuwe esthetiek aankondigen om zo de kunst en het luxeartikel in het dagelijkse leven van iedereen te brengen”* (26). Nog meer dan bij het Paviljoen van de Decoratieve Kunsten werd er met kunstenaars samengewerkt. De verschillende leden werden volgens hun beroep ingedeeld in afzonderlijke afdelingen. Zo was er een afdeling architectuur, schilderkunst, fotografie, kunstmanifestaties en elektriciteit (27). De verschillende afdelingen werkten samen om één interieur te verwezenlijken (28). De eerste tentoonstelling *Antwerpen 1937* onder leiding van Jan de Braey liep van 26 maart tot 5 april in de Stadsfeestzaal aan de Meir in Antwerpen. Net zoals bij het paviljoen van de Decoratieve Kunsten was er telkens één architect verantwoordelijk voor het concept van een modelinterieur (29). Stynen was verantwoordelijk voor het ontwerp van een muziekkamer. Zijn ontwerp was zeer vernieuwend aangezien hij koos om de wanden te bekleden met grote fotopanelen uitgevoerd op fotopapier van de firma Gevaert uit Mortsel. Hij werkte hiervoor samen met Leo de Terwangne van de afdeling fotografie. Aansluitend hierop werd de ruimte in zwart-witte tinten aangekleed.

Om deze integratie van de kunstfotografie in de binnenhuiskunst te benadrukken, werden de wanden langs de onderkant met onrechtstreeks licht verlicht. Waarschijnlijk was Stynen geïnspireerd geraakt door het atelier van fotografen Sasha Stone en Cami Stone in Brussel. Zij geloofden dat fotografie net als schilderkunst en beeldhouwkunst in de architectuur en het interieur kon geïntegreerd worden en maakten in de jaren dertig fotomontages voor de decoratie van kamers (30). Aangezien het een muziekkamer was, koos Stynen om voor een akoestisch plafond in het isolatiemateriaal Rockwool van de Brusselse firma Fibrocit. Voor de verdere decoratie van de kamer werkte Stynen samen met verschillende firma's. Zo leverde de firma Vorm van Albert Hermans uit de Tweemondstraat 393 in Deurne voor het meubilair. *Le Tapis* leverde de tapijten en de Brusselse Elisabeth Hanappe zorgde voor de handweefsels (31).

Vlak na de tentoonstelling *Antwerpen 1937* kwam de groep opnieuw samen om hun volgende tentoonstelling *Antwerpen 1938* met als thema *De kunst in het leven* te organiseren. Bij de voorbereidingen werden twee concepten overwogen: een appartementsgebouw met verschillende types van flatwoningen of een straat met interieurs van verschillende types van gebouwen. Uiteindelijk werd de voorkeur gegeven aan het tweede concept. De meeste architecten uit 1937 namen opnieuw deel. In tegenstelling tot *Antwerpen 1937* werden er nu maar acht modelinterieurs tentoongesteld in plaats van elf (32). Stynen kreeg de opdracht de plattegrond van de tentoonstelling uit te tekenen (33). Verder ontwierp hij samen met René Grosemans een weekendhuisje, dat onderverdeeld was in een leefruimte, een keuken, een kleer-/linnenkast, een toilet en een douche. De gevel werd net als de villa Van Thillo uit 1937 met leien bekleed en de tuinarchitect René Latinne ontwierp de tuin. De leefruimte kreeg een vloer in *pierrite* van de Antwerpse firma ALAG uit de Korte Klarenstraat 11. De kamer werd verder opgesmukt met wand-schilderingen van Julien Van Vlasselaer en een fotomontage van reclamefotograaf Albert Malevez (?). Elisabeth Hanappe zorgde voor het tafellinnen. De Antwerpse firma A.P.E. nam de keukeninrichting op zich. Het weekendhuisje werd bemeubeld met Artek meubels van de *Société Industrielle d'Ameublement* (SIDAM), opgericht door de Brusselse interieurarchitect Stéphane Jasinsky. Hij bezat de exclusieve vertegenwoordiging van de Thonet meubels in België, Luxemburg en Belgisch Congo. In plaats van zelf buismeubels (34) te ontwerpen opteerden veel Belgische architecten voor meubelen uit de Thonetcollectie, waaronder de clubzetel B35, variant S35 en stoel B64 van Marcel Breuer, de stoel B36 van Anton Lorenz en de stoel

De muziekkamer op de tentoonstelling *Antwerpen 1937*
(uit *Bâtir*, 58, 1937)

B32 van Mart Stam. Verder verkocht SIDAM ook modellen van architect Alvar Aalto, geproduceerd door de Finse firma Artek. Een jaar later kwam de tentoonstelling van de groep *Antwerpen 1939* tot stand, maar deze keer zonder de medewerking van Stynen.

Expo versus realiteit

De interieurfoto's in contemporaine architectuur-tijdschriften tonen aan dat enkele Antwerpse architecten zoals Kaplansky, Van den Broeck en Van Steenberghe in hun ontwerpen van woningen, appartementen en publieke gebouwen de beeldhouwkunst en de schilderkunst in de architectuur hebben geïntegreerd. Stynen paste het interdisciplinaire inrichten van woningen in realiteit ook toe, maar vooral bij grotere projecten. Alles hing bovendien af van de opdrachtgever, zijn budget en engagement. In zijn eigen woning van 1932 liet Stynen door zijn vriend Guiette in 1937 een muurschildering aanbrengen en integreerde hij meerdere clubzetels S35 van Marcel Breuer gekocht bij de firma SIDAM. Julien Van Vlasselaer werkte verschillende keren met Stynen samen. Hij bracht

muurschilderingen aan in de gemeenschappelijke hal in Hof ten Bos uit 1938 in Brasschaat (35), in de foyer van cinema Rex uit 1935 in Antwerpen en in de foyer en vestiaire van cinema Eldorado drie jaar later in Brussel (36). De inkomhal, eetkamer en het muzieksalon van de villa van mevrouw De Beukelaer uit 1935 kregen twee jaar later een muurschildering van Van Vlasselaer (37). Stynen ontwierp voor deze villa naast de badkamer en keuken ook alle meubels voor zowel de woonkamer, de eetkamer, het bureel, de vestibule en de slaapkamers. Bij de opsomming van het interieur, vermeldt hij zelfs tapijten, maar in hoeverre hij deze ook zelf ontworpen heeft, werd niet achterhaald (38). Voor de dokterswoning Van Thillo ontwierp Stynen het hele interieur waaronder de eetkamer, de meubels, de wandafwerking, de badkamer, de vier toiletten op de eerste verdieping, inclusief de meubels van de dokterspraktijk met wachtzaal, apotheek en onderzoekskamer (39). Stynen kreeg in de jaren dertig ook enkele opdrachten voor meubelontwerpen. Voor de heer Ruyskens ontwierp hij in 1928 een volledige art deco eetkamerensemble in gepolijste notelaar voor zijn appartement op de Meir. Stynen liet dit ontwerp

Het interieur van de inkomhal van Cinema Eldorado met muurschilderingen van Julien Van Vlasselaer
(uit *Bâtir*, 70, 1938)

Brievenbus met de naam
van de architect op zijn
eigen woning
(foto O. Pauwels)

uitvoeren door Maison L. Van Calster uit Mechelen (40). De advocaat Lilar liet Stynen in 1935 een bungalow met *cosy corner* in Kapelle-op-den-Bos ontwerpen (41).

Conclusie

Uiteindelijk zijn de burgerwoningen van Stynen uit de jaren 30 heel strak, bescheiden, rationeel en functioneel, net zoals Stynens eigen woning, dat door Albert Bontridder beschreven werd als waar *“ieder spoor van lyrisme en elk gemakkelijk effect-verlangen worden vermeden. Zuiverheid en spaarzaamheid zijn de twee termen van de beheersing die hier een perspectief openen op wat bij Stynen een vorm van architecturaal realisme zal worden”* (42). Hoewel Renaat Braem vond dat *“vele werken van Stynen minder sterk zijn, dan ze gezien zijn persoonlijkheid, hadden kunnen zijn”* (43) bood Stynen heel bewust de bouwheer een degelijk basispakket aan voor een comfortabele en moderne woning.

Al de onderzochte woningen hebben een rationeel en functioneel grondplan, waar elektriciteit, centrale verwarming, ingebouwde kasten, een keuken en een badkamer op de verdieping geïntegreerd zijn. Stynen gaf zijn klanten van bij het eerste ontwerp een voorstel voor een ingerichte badkamer en een Cubex-keuken. Hij koos hier voor een lichte gele vloer- en wandafwerking dewelke hij doortrok in de afwerking van de traphal. Voor de rest van het interieur koos de bouwheer zelf de materialen en kleuren voor wand- en raamdecoratie. Dit in tegenstelling tot de modelinterieurs waar Stynen tot

driemaal toe voor een vooruitstrevende wanddecoratie koos: geometrisch kleurvlakken die werden doorgetrokken op vloer en plafond; grote fotopanelen en een collage van wandschildering en fotografie. Vandaag ervaren de huidige eigenaars hun woning nog steeds als uiterst comfortabel dat aan alle hedendaagse eisen voldoet. Het visgraatparket, de limbadeuren, de radiatoren, de lichtpunten, de slingertrap, de ingebouwde kasten zijn door de tijd heen bewaard en waar nodig gerestaureerd. De tijdloze interieurafwerking leent zich tot het verder aankleden en bemeubelen van de ruimtes in de gewenste smaak van de eigenaar en de mode van de tijd. Ook voor de tentoonstellingen ontwierp hij een kader waar andere woninginrichters bij betrokken konden worden. Zowel voor de woningen en tentoonstellingen ontwierp Stynen uitermate weinig meubels en dit in tegenstelling tot zijn collega-architecten die wel meubels en complete interieurs uitdachten. Verder bleef Stynen trouw aan zowel dezelfde kunstenaars als Guiette, Van Vlasselaer en Hannape als aan firma's en materialen. Deze loyaliteit leidde dan ook tot het ontwerpen van een appartementsgebouw in Berchem voor Auguste Lachappelle in 1935 en een nieuwe winkel en magazijnen voor de firma Metalen Galler in 1962.

Marieke Jaenen is bouwhistorica en voert een doctoraatsonderzoek uit over *The interior finish work during the interwar: material and color use in the Antwerp living room* (Universiteit Antwerpen-Vrije Universiteit Brussel)

Eindnoten

- (1) Het onderwerp van het doctoraatsonderzoek is *The interior finish work during the interwar: material and color use in the Antwerp living room*. Promotoren en co-promotor zijn dr. Michael De Bouw, dr. Ann Verdonck en Maria Leus van UAntwerpen en de VUBrussel.
- (2) Overzicht van de bronnen: publicaties: BONTRIDDER A., *Gevecht met de rede. Léon Stynen, leven en werk*, Antwerpen, 1979; VAN ZADELHOFF W., *Een manier van leven, een manier van bouwen, het eigen huis van Léon Stynen*, in *M&L*, jg. 16, nr. 4, 1997, p. 41-56; BEKAERT G., *Léon Stynen, een architect*, in tent. cat. De Singel, Antwerpen, 1990; MALLIET A., *Résidence Olsdonck, een opmerkelijk en kleurig appartementsgebouw, oorspronkelijk gelegen in het groen*, in *M&L*, jg. 15, nr. 4, 1996, p. 22-33; contemporaine artikels: GILLES P., *Anvers d'action moderne*, in *Bâtir*, 52, 1937, p. 1092; ID., *Les transformations du cinema Eldorado*, in *Bâtir*, 70, 1938, p. 398-399; FLOUQUET P., *Habitation pour un médecin, à Eeckeren*, in *Bâtir*, 76, 1939, p. 104; ID., *Sur la hiérarchie des valeurs plastiques: peinture et sculpture au service de l'architecture*, in *Bâtir*, 72, 1938, p. 474; ID., *Le scandale de l'Avenue de la Colonie*, in *Bâtir*, 44, 1936, p. 760; archief: Antwerpen, Architectuurarchief Provincie Antwerpen (APA), Archief Léon Stynen.
- (3) Gesprek met de eigenares van de woning Stynen op 25 februari 2014.
- (4) Voor dit onderzoek werden volgende 15 woningen aan de hand van hun bouwdoSSIERS in het archief van Léon Stynen in het APA en sommige in situ onderzocht:
 - woning Lenaerts, Volhardingsstraat 18, Antwerpen
 - woning Van Laethem, Volhardingsstraat 68, Antwerpen
 - woning Hirsh, Volhardingsstraat 66, Antwerpen
 - woning Verdyck, Volhardingsstraat 80, Antwerpen
 - woning Senten, Vlaamse Kunstlaan 27, Antwerpen
 - woning Ulfelt, Vlaamse Kunstlaan 37, Antwerpen
 - woning Daniel, Vlaamse Kunstlaan 39, Antwerpen
 - woning Arnouts, Doornenlei 18, Antwerpen
 - woning Brocké, Camille Huysmanslaan 86, Antwerpen
 - woning Pays, Pastoor van der Wouwerstraat 32, Berchem
 - woning van onbekende bouwheer, Wilgenlaan 50, Antwerpen
 - woning Weinberg, August van Daelplaats 3, Wilrijk
 - woning Janssens, Ruytenburgstraat 29, Berchem
 - woning Hautekeete, Tentoonstellingslaan 13, Antwerpen
 - woning Van Oosten, Mellinetplaats 5, Antwerpen
- (5) De keuze van het structuurglas was voornamelijk 'zwaar océanique' en 'simili spiegel'.
- (6) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen, LS 3.1.121 - 3.1.122 doos 365.
- (7) De woning Janssens, Verdyck, Van Laethem, Hirsh en Trogh hebben één grote living.
- (8) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen, LS 3.1.141 - 3.1.142, doos 372 en LS 3.1.161 - 3.1.162, doos 382.
- (9) *Le hall moderne*, in *Bâtir*, 22, 1934, p. 904-905.
- (10) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen LS 3.1.121 - 3.1.122 doos 365.
- (11) Herinrichting woning Goris 1934 (APA, LS 3.1.18-19, doos 47) en woning Ruyssers 1928 (APA, LS 3.1.190, doos 416).
- (12) De radiatoren van de Belgische firma Cassart waren in koperstaal Titania en konden gebruikt worden voor warm water en stoomverwarming. De 4- tot 6-ziiglijke radiatoren konden zowel in rechte, gebogen als hoekvormen besteld worden.
- (13) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen, LS 3.1.18 - 3.1.19, doos 47.
- (14) *Ibidem*, LS 3.1.139 - 3.1.140 doos 371.
- (15) DE HOUWER V., *De prijs van de Ven 1928-1937. De eerste tien jaar van een Belgische architectuurwedstrijd*, in *M&L*, jg. 17, nr. 2, 1998, p. 6-8.
- (16) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen, LS 3.1.161 - 3.1.162 doos 382.
- (17) *Ibidem*, LS 3.1.121 - 3.1.122 doos 365.
- (18) *A propos de l'aménagement rationnel des cuisines*, in *Bâtir*, 72, 1938, p. 488.
- (19) René Guiette woont op dat moment in een woning die Le Corbusier in 1927 ontworpen heeft, met als verantwoordelijke architect in België Paul Smekens. In de eigen woning van Stynen ontwierp Guiette een muurschildering.
- (20) Zichtbaar in verschillende vooraanstaande interbellumarchitectuurtijdschriften zowel nationaal als internationaal: *Bau und Wohnung*, Stuttgart, 1927; JAENEN M., *The making of the living-room*, in *House & home from a theoretical perspective*, Archtheo '12 Theory of architecture conference, Istanbul, 2012, p. 28-38.
- (21) RICE C., *The Emergence of the interior*, Abington, 2007, p. 94-112.
- (22) Bijna iedere kamer stond onder leiding van een andere architect om zo de verschillende moderne stijlvattingen, waaronder de art deco en het modernisme, te bundelen: de ontvangstaal, de rookkamer en de vergaderzaal naar ontwerp van de architecten Raymond Ceurvorst en Cornelius Sol, de eetzaal van John Van Zeeland, de slaapkamer van Jos Chabot, de badkamer van Gustaaf Van Meel, de spreekkamer van Ferdinand Dermond, de traphal en de muziekkamer van Victor Gorlé en de studio van de kunstliefhebber van Willie Pijl.
- (23) BOT P., *Vademecum, historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas, 2009, p. 248.
- (24) *De Decoratieve Kunsten*, tent. cat., Antwerpen, 1930.
- (25) *Ibidem*.
- (26) GILLES P., *Anvers d'action moderne*, in *Bâtir*, 52, 1937, p. 1092.
- (27) Deze laatste afdeling was voornamelijk gericht op verlichting van de tentoonstelling die werd uitgevoerd door de firma *Electro-Navale et Industrielle*.
- (28) Brussel, Archives d'Architecture Moderne, Archief Renaat Braem, Antwerpen 1937, cat.
- (29) De tentoongestelde interieurs waren: een hal met hof van John Van Zeeland, een eetkamer van Paul Smekens, een muziekkamer van Léon Stynen, een woonkamer met bibliotheek van Renaat Braem, een bridgezaaltje van Jan de Braey, een living voor de Kolonie Congo van Hugo Van Kuyck, een kinderkamer van René Grosemans, een turnzaal van Geo Brosens, een studio voor een jongedame van Victor Gorlé, een studio voor een jongeman van Robert Vander Aa en een bureau van Marcel-Louis Bagniet.
- (30) FLOUQUET P., *La photographie dans la décoration*, in *Bâtir*, 72, 1938, p. 478-480.
- (31) LEGROS G., *Des installations électriques en fonction de la tarification du courant*, in *Bâtir*, 58, 1937, p. 156.
- (32) Een erezaal van Hugo Van Kuyck, een weekendhuisje met tuin van Léon Stynen en René Grosemans, een appartement voor een alleenstaande dame van Hugo Van Kuyck en Frits de Goeyse, een bloemenwinkel van Maxime Wijnants, een winkel voor *haute couture* van John Van Zeeland, een boekenwinkel van Jan de Braey, een atelier voor een publiciteitstekenaar van Paul Smekens en Robert Vander Aa en een flatwoning van Renaat Braem en Geo Brosens. Bron: *Antwerpen 1938*, tent. cat.
- (33) BRAEKEN J., *Renaat Braem 1910-2001 (Relicta Monografieën)*, 6), Brussel, 2010, p. 330.
- (34) DUBOIS M., *Buismeubelen in België tijdens het interbellum*, cat. Museum voor Sierkunst, Gent, 1987, p. 10-20.
- (35) NOPPE P., *Een modernistische muurschildering voor kinderen. De restauratie van een schilderij van Julien Van Vlaselaer in Brasschaat*, in *M&L*, jg. 19, nr. 4, 2000, p. 49-55.
- (36) GILLES P., *Les transformations du cinema Eldorado*, in *Bâtir*, 70, 1938; FLOUQUET P., *Sur la hiérarchie des valeurs plastiques: peinture et sculpture au service de l'architecture*, in *Bâtir*, 72, 1938, p. 474.
- (37) NOPPE P., *Modernistische architectuur en muurschilderkunst tijdens het interbellum*, onuitg. eindwerk Hogeschool Antwerpen, 2000, p. 70-71.
- (38) Antwerpen, APA, Archief Léon Stynen, LS 3.1.210, doos 432.
- (39) *Ibidem*, LS 3.1.175 doos 392.
- (40) *Ibidem*, LS 3.1.190, doos 416.
- (41) *Ibidem*, LS 3.1.296-3.1.299, doos 645.
- (42) BONTRIDDER A., *op. cit.*
- (43) MALLIET A., *op. cit.*

Het Sigmaplan en de erfgoedpuzzel in de Kalkense Meersen

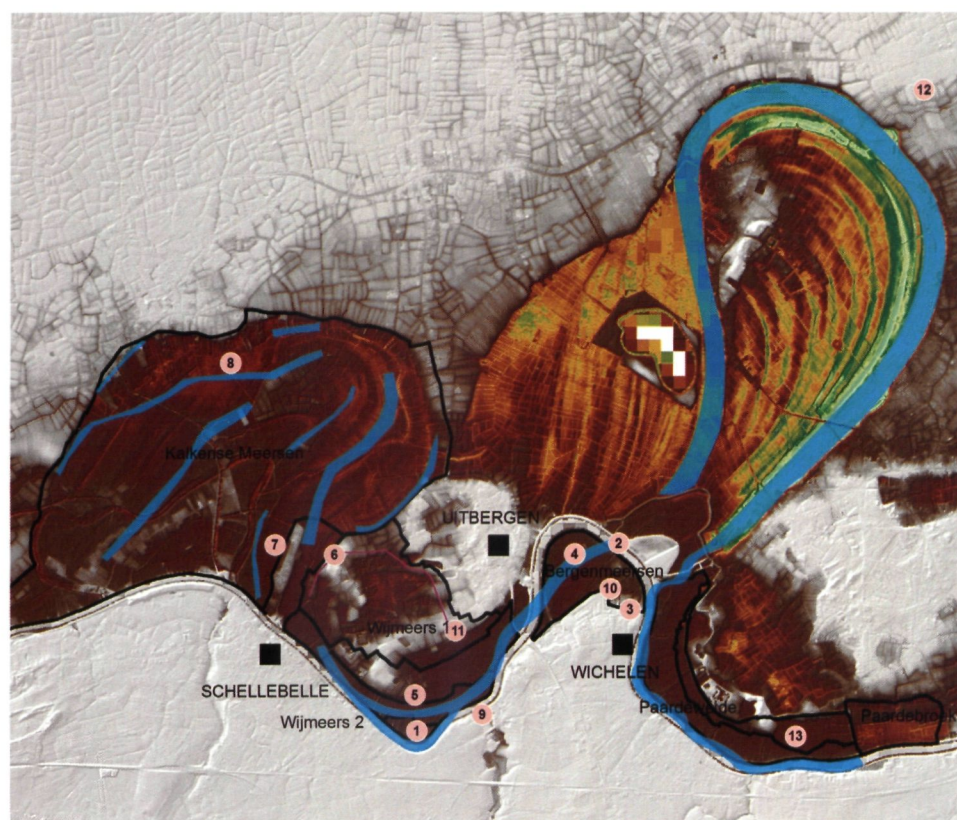
Erwin Meylemans en Inge Verdurmen

De cluster Kalkense Meersen van het Sigmaplan (1) omvat een aantal gebieden langs de Schelde, van Wetteren tot Schoonaarde. Historische bronnen tonen aan dat het landschap er de laatste honderden jaren slechts weinig veranderingen kende. De vele baggervondsten uit de Schelde wijzen er op dat het gebied een bijzonder rijk archeologisch potentieel bezit. Door de afdekking met overstromingsafzettingen zijn er echter maar weinig archeologische vindplaatsen gekend. In het kader van de herinrichting in functie van het Sigmaplan, werd dan ook een onderzoek opgestart met als doel de belangrijkste erfgoedelementen te vrijwaren, middels een landschappelijke en archeologische verkenning (2).

Het studieareaal bestond uit de lagergelegen riviergronden langs de Schelde te Wichelen (Bergenmeersen) en Uitbergen (Wijmeers). Het onderzoek resulteerde in aanbevelingen voor het behoud van erfgoedwaarden, of voor de uitvoering van preventieve archeologische opgravingen waar behoud niet mogelijk bleek. In deze bijdrage worden op chronologische wijze de evolutie van het landschap en de rol van de mens daarin geschetst, alsook de wijze waarop de erfgoedwaarden met het Sigmaplan werden afgestemd (3).

Het historisch
meersenlandschap van de
Bergenmeersen
(foto K. Vandevorst)

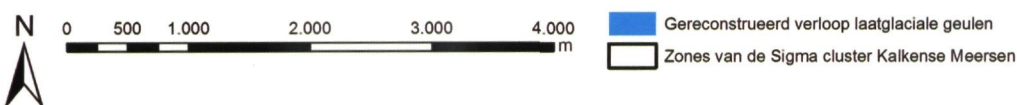

Situering van de cluster Kalkense Meersen op het Digitaal Hoogtemodel met aanduiding van de verschillende deelzones, laatglaciaal rivierpatroon, en de belangrijkste archeologische sites (AGIV en Onroerend Erfgoed)

- Archeologische vindplaatsen
- 1: Romeinse opgraving Wijmeers 2
 - 2: Prehistorische baggerfondsten van de 'Paardeweide'
 - 3: Hof Ter Zeype
 - 4: Prehistorische vindplaatsen op bedekte rug in de Bergenmeersen
 - 5: Prehistorische site Wijmeersen 2
 - 6: Finaalneolithische site te Aard
 - 7: Prehistorische site Aard
 - 8: Prehistorische site Molenmeersen
 - 9: Baggerfondsten aan de monding van de Molenbeek
 - 10: Laatmiddeleeuwse 'burchtsite' Bergenmeersen
 - 11: IJzertijdbewoning Wijmeers 1
 - 12: Vindplaats Kamershoek
 - 13: Prehistorische site Paardeweide

DHM Vlaanderen
hoogte in meter TAW

High : 6
Low : 0

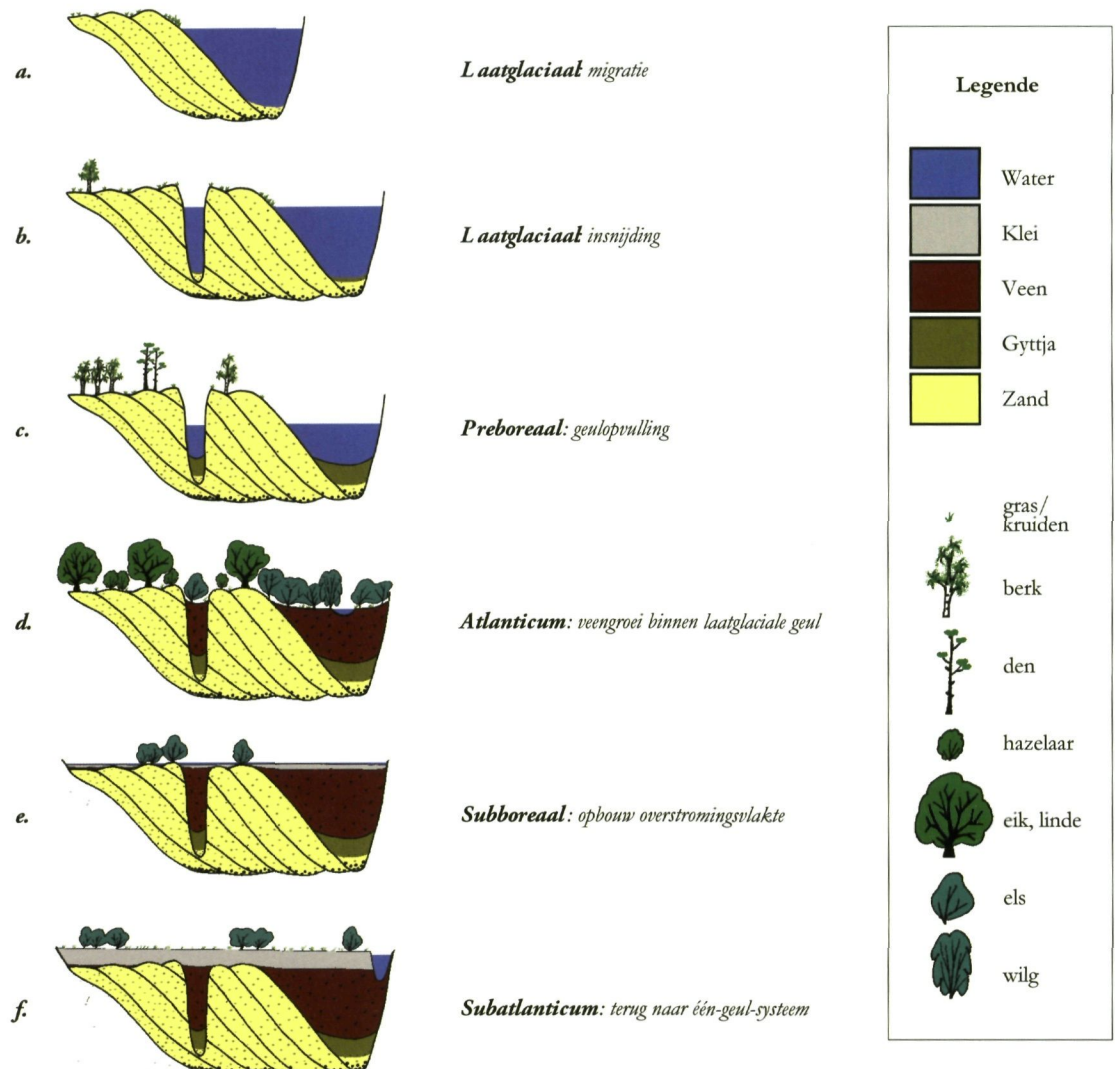
Jagers-verzamelaars en vroege boeren: bewoning in de midden- en nieuwe steentijd (circa 12.500 tot circa 2000 jaar vóór Christus)

In het huidige landschap van de Kalkense Meersen zijn prominent twee grote 'lussen' aanwezig die de riviervlakte begrenzen. Dit zijn relictten van het prehistorische meanderende rivierstelsel van de Schelde, bestaande uit tot circa 100 m brede en 10 m diepe waterlopen. Deze rivieren ontstonden rond het einde van de laatste ijstijd, ongeveer 14.500 jaar geleden, en kenden aanvankelijk een zeer dynamisch bestaan. De verplaatsing van die rivieren bepaalde de contouren van de huidige riviervlakte, en liet een golvend patroon van 'kronkelwaard'-ruggen en -depressies na, dat

plaatselijk nog in de huidige topografie zichtbaar is. Via boringen werden verschillende van deze waterlopen in kaart gebracht. Na de vorming van de rivieren werd een aantal duingebieden opgestoven tijdens een laatste extreme koudeprik, de periode van de zogenaamde *Jonge Dryas* (4). Dit landschap met de relictten van de breed meanderende rivieren en rivierduinen vormde tijdens het grootste deel van de prehistorie het decor.

Na de migratie van de riviergeulen werden ze gedurende duizenden jaren lang geleidelijk opgevuld met in hoofdzaak veen, klei en zand. Door deze opvulling op verschillende plaatsen te bemonsteren met speciale boringen werd via het onderzoek van fossiele plantenresten en stuifmeelkorrels de evolutie van het milieu tijdens deze lange periode bestudeerd (5).

Schematische weergave van de evolutie van de geomorfologie en de algemene vegetatie in het gebied van de Kalkense Meersen (tekening A. Storme)

De periode van de *Jonge Dryas* (circa 12.800 tot 11.500 jaar geleden) toont een schaars, vooral met graslanden begroeid landschap, en een rivier met diep, helder en traag stromend water. Bij het begin van de huidige tussenijstijd (het holoceen), circa 11.500 jaar geleden, daalde de grondwatertafel sterk onder invloed van onder andere de toenemende begroeiing en daarmee gepaard de betere opname en toegenomen verdamping van het regenwater. Hierdoor werd de prehistorische Schelde nog slechts een kleine rivier die stroomde aan de basis van de breed uitgeschuurde bedding. Door opnieuw een geleidelijke stijging van de grondwatertafel in de verdere loop van het holoceen werd de bedding verder opgevuld. Die vroegere rivierbedding fungeerde gedurende duizenden jaren dus als een microvallei, met daarin slechts een relatief kleine rivier. Deze microvallei was in hoofdzaak een moerassige depressie met uitgebreide rietkragen. Naarmate de opvulling ervan vorderde, ontstond een uitgebreid elzenbroekbos. De vallei was gedurende deze hele periode van de prehistorie enorm rijk aan voedselbronnen: jachtwild zoals oerrund, bever, everzwijn en gevogelte, en vis en planten. De randen van dit rivierstelsel blijken dan

ook in heel het Scheldebekken bijzonder rijk te zijn aan prehistorische archeologische sites (6).

Naast enkele reeds gekende sites (7) kwamen tijdens het onderzoek talrijke nieuwe vondsten en sites uit diverse periodes van de prehistorie aan het licht (8). Veel vindplaatsen bleken bovendien tijdens meerdere periodes van de prehistorie bezocht. Zo werden in de Wijmeers 2-zone vondsten uit het vroeg- en finaal-mesolithicum, uit het midden- en het laat-neolithicum, en mogelijk ook uit de vroege bronstijd aangetroffen. Ook bij opgravingsonderzoek in de Bergenmeersen werd een relatief groot aantal prehistorische vondsten uit diverse periodes gevonden (9). Radiokoolstofdateringen op prehistorische bijlen uit gewei, opgebaggerd uit de Schelde, bevestigen deze grote chronologische spanwijdte van de prehistorische bewoning (10). De grootste concentratie van bijlen en andere werktuigen in hertshoorn komt van het rechte trekken van de Schelde in de Bergenmeersen in 1892. Deze collectie omvatte oorspronkelijk circa 180 objecten, momenteel verspreid over verschillende verzamelingen (11). Radiokoolstofdateringen van vijf van deze objecten tonen dat ook deze plaats op

Enkele van de prehistorische artefacten uit gewei die werden aangetroffen bij het rechtekken van de Schelde in 1892 in de Bergenmeersen (foto K. Vandevorst)

verschillende momenten werd bewoond, van circa 5300 tot circa 3500 jaar vóór Christus. Waarom juist hier zo veel prehistorische vondsten werden aangetroffen is te verklaren via het onderzoek naar het prehistorische landschap. Net op de plaats van het rechtekken bevindt zich immers één van de prehistorische Scheldegeulen. Bij de werken werden dus wellicht afval-dumps van één of meerdere op de oevers gesitueerde nederzettingen of kampementen aangesneden. Een voorbeeld van een dergelijke vindplaats, eveneens met bewoning uit verschillende fasen (circa 5200 tot circa 3800 vóór Christus) en met talrijke objecten in been en gewei, werd in 2011 onderzocht langs de Schelde te Kruibeke, circa 30 km stroomafwaarts (12). Vlakbij de locatie van de rechtgetrokken Schelde in de Bergenmeersen werd via boringen een ander prehistorisch sitecomplex aangetroffen. Dit bevindt zich op een in de prehistorie prominente rug tussen de laatglaciale Schelde en één van zijn zijgeulen. De rug werd verkend via boringen, wat een groot aantal archeologische vondsten van vuursteen en aardewerk opleverde. Bij het opgravingsonderzoek op het dijktracé in de Wijmeers 1 zone tenslotte, in de buurt van Aard, werd een opvallende vindplaats aangetroffen uit het finaal neolithicum (2de helft 3de millennium vóór Christus). Het is slechts de derde gekende nederzetting van deze periode in de Vlaamse zandstreek (13).

Dit onderzoek en enkele andere vondsten in de cluster Kalkense Meersen tonen dus een zeer uitgestrekt en goed bewaard prehistorisch landschap, dat gedurende duizenden jaren intensief werd bezocht. Vooral op de randen van het vroegere riviersysteem is een bijna ononderbroken ketting van prehistorische vindplaatsen aanwezig. Ondanks

het feit dat de eerste echte landbouwgemeenschappen (in het neolithicum) in de leemstreek in België zich al omstreeks 5000 vóór Christus vestigden (nederzettingen van de zogenaamde Bandkeramiek), bleef in de zandstreek het hoofdbestanddeel van de economie gedurende deze lange periode voornamelijk bestaan uit pluk, jacht en visvangst. Slechts heel geleidelijk zien we elementen verschijnen die wijzen op landbouwactiviteiten. In de reeds vermelde opgraving in Kruibeke duiken bijvoorbeeld de eerste gedomesticeerde diersoorten, met name varkens, op vanaf circa 4700 vóór Christus, gevolgd door ander vee zoals geiten en runderen in de verdere loop van dat millennium. De meeste (verkoolde) graankorrels op deze site dateren van circa 3800 vóór Christus. Een vroeger gedateerd exemplaar (circa 4700 vóór Christus) wijst wellicht niet op het verbouwen van graan in de regio, maar eerder op contacten met de

Een impressie van een 'moerasbos', zoals dit er ongeveer zal uitgezien hebben in de bronstijd (foto K. Vandevorst)

landbouwgemeenschappen in de leemstreek. Het pollenonderzoek toont aan dat de menselijke impact op het landschap in de regio dan ook pas vaag zichtbaar wordt vanaf circa 4000 vóór Christus (14).

Bij het fossiel stuifmeelonderzoek in de Kalkense Meersen wordt voor het eerst echte menselijke invloed merkbaar vanaf omstreeks 2500 jaar vóór Christus, in de vorm van een (beperkte) ontbossing, en de aanwezigheid van onder andere graan en akkeronkruiden.

Het mystieke rivierbos van de bronstijd (circa 2000 tot circa 800 vóór Christus)

Aan het einde van de steentijd waren de oude rivierbeddingen volledig opgevuld met veen, klei en zand, en breidde de overstromingsvlakte zich verder uit. Zo ontstond een uitgestrekt moerasbos met vooral els en wilg, waarin een vlechtend systeem van kleine riviergeultjes zijn weg zocht. In de ondergrond van de cluster Kalkense Meersen getuigen uitgestrekte pakketten van vooral organische klei en veen van deze periode, die in culturele termen de bronstijd wordt genoemd. Het breed moerasbos was een moeilijk toegankelijk gebied waarin bewoning nagenoeg onmogelijk was.

Bij het onderzoek werden in de toenmalige overstromingsvlakte dan ook geen restanten van nederzettingen aangetroffen, wat op het eerste gezicht in contrast lijkt met de vele bronstijd-metaalvondsten uit de Schelde (15) die verzameld werden tijdens baggerwerken van 1912 tot 1914 tussen Schellebelle en Wichelen, en van 1925 tot 1927 ter hoogte van Schoonaarde. Ook bij werken in Wichelen aan de Molenbeek kwam een groot aantal vondsten aan het licht (16).

Radiokoolstofdateringen op restanten van de houten stelen in enkele van de objecten (bijvoorbeeld bijlen) wijzen uit dat de meeste van deze vondsten te plaatsen zijn tussen 1500 en 750 vóór Christus, en dan vooral op het einde van deze periode (17). Op dat moment was de uitgestrektheid van het moerasbos op zijn hoogtepunt (18). De deposities van wapens en andere siervoorwerpen in het nat en moeilijk doordringbaar gebied zijn dan ook te verklaren binnen een rituele sfeer, waarbij de moerasbossen door hun uitgestrektheid en beperkte toegankelijkheid zowel een 'andere wereld' als een reële grens tussen verschillende gemeenschappen vormden. De toename van deposities naar het einde van deze periode gaat bovendien gepaard met intensievere rivieractiviteit op het einde van de late bronstijd, kort na 2000 vóór Christus (19).

De gekende nederzettingen en begraafplaatsen in de regio bevinden zich buiten de alluviale gronden, op de hogere en drogere zandgronden aan de rand van de vallei (20). In Zele-Kamershoek werd een grafheuvel uit deze periode opgegraven (21), terwijl in Wichelen sporen van bewoning zijn aangetroffen (22). Een pollenonderzoek van een sequentie die genomen werd tegen de zuidrand van de duin van Uitbergen biedt voor deze periode het beeld van een open grasland (23), ongetwijfeld te relateren aan de aanwezigheid van weilanden op de hoger gelegen gronden buiten de vallei.

Boeren aan de rand van het water (circa 800 vóór tot circa 100 na Christus)

De overgangsperiode van brons- naar ijzertijd kort na 1000 vóór Christus werd gekenmerkt door een nieuwe toename van rivieractiviteit, mogelijk te verklaren door een tijdelijk kouder en natter klimaat. In verschillende gebieden van het Sigma-plan werden via opgravingen en boringen kleine riviergeulen aangetroffen die hiermee in verband kunnen gebracht worden, zoals bij de archeologische opgravingen in de Wijmeers 2-zone. Een radiokoolstofdatering op organische afzettingen aan de 'basis' van dergelijk zijgeultje biedt een datering tussen circa 700 en 360 vóór Christus (24). Deze geul verplaatste zich gedurende enige tijd, om ten laatste ergens op het einde van de 1ste eeuw na Christus tot stilstand te komen. Daarna werd de geul gedeeltelijk met nederzettingsafval uit de Romeinse periode opgevuld. In deze periode van intense rivieractiviteit werden ook opnieuw meanderende hoofdgeulen gevormd: de huidige Schelde en diens zijrivieren (25). Deze nieuwe rivieren overstroonden geregeld en op intense wijze, wat op verschillende plaatsen resulteerde in doorbraken waardoor plaatselijk dikke pakketten klei en zand werden afgezet. Zowel in de Wijmeers 2-zone als in de Bergenmeersen zijn dergelijke 'lobben' in de ondergrond aanwezig. Het onderzoek van het vroegere milieu toont hoe het bosbestand op de hoger gelegen gronden verder achteruit ging, ten voordele van akkers en weilanden. Op de lager gelegen valleigronden bleef een elzenbroekbos dominant.

Ook voor deze periode zijn bewonings- of andere sporen in het alluviale gebied zeer schaars, en bevonden de nederzettingen zich zoals in de voorgaande periode voornamelijk op de randen van het valleigebied. Bij de opgraving van een Romeinse site in 2012 in de Wijmeers 2-zone werd een restant van een cirkelvormig monument aangetroffen, dat aan de hand van geassocieerd aardewerk wellicht zijn oorsprong kende in de ijzertijd.

Dit 'monument' bleef duidelijk nog prominent aanwezig in de Romeinse periode.

Ook bij de opgravingen in de Bergenmeersen werd een aantal sporen (enkele kuilen en grachten) uit de ijzertijd geregistreerd, maar deze situeren zich net op de hoger gelegen gronden op de rand van het alluviaal gebied (26). Vermoedelijk werd hier de rand van een boerderijsite aangesneden. In de regio zijn verschillende nederzettingen uit deze periode reeds gedeeltelijk onderzocht (27), onder andere een waterput uit de vroege ijzertijd op de site van Berlare-Kamershoek (28), en nederzettingssporen net ten zuiden hiervan, op de site Berlare-Kerkeveld. Aan de Dreefstraat te Wichelen werden eveneens enkele sporen en scherven uit de ijzertijd aangetroffen (29). Dit relatief dense patroon van kleine rurale nederzettingen op de randen van de vallei werd in het Sigma-opgravingsonderzoek verder bevestigd op het dijktracé van de Wijmeers 1-zone, waar op verschillende plaatsen de aanwezigheid van nederzettingssporen werd vastgesteld (30).

Romeinen met natte voeten? Een tijdelijke maar intensieve ontginning van de alluviale vlakte in de 2de eeuw na Christus

Slechts een klein aantal vondsten uit de Romeinse periode was gekend uit de regio. In de Kalkense Meersen zone is er onder andere melding van de vondst van een Romeinse stèle (31) en bewoningssporen (32). De reeds vermelde site van Zele-Kamershoek leverde naast de bronstijd-grafheuvel ook een inheems-Romeinse nederzetting op uit de

2de eeuw na Christus, en sporen van 'Germaanse inwijkelingen' uit de 4de-5de eeuw na Christus.

Bij de monding van de Molenbeek in de Schelde, werden enkele zogenaamde *Wijster*-spelden aangetroffen, die ook te dateren zijn in de 4de-5de eeuw na Christus (33). In de collecties bagger-vondsten uit Wichelen bevinden zich twee mantel-spelden die eveneens tot deze periode kunnen gerekend worden (34).

Tijdens de opgravingen in de Bergenmeersen werd eveneens een beperkt aantal Romeinse sporen geregistreerd, met name een gedeelte van een gracht en een mogelijk brandrestengraf (35).

Bij boringen in het noorden van dit gebied kwamen bovendien Romeinse scherven aan het licht, geassocieerd met vrij veel houtskool (36).

Deze zone werd echter verder niet bedreigd door de Sigma-werken, zodat hier voorlopig geen bijkomend onderzoek werd uitgevoerd. De juiste betekenis van deze vondsten is momenteel dan ook niet duidelijk.

Meer duidelijkheid is er in de Wijmeers 2-zone, waar in 2012 een gedeelte van een Romeinse nederzetting werd opgegraven. Zoals de site van Zele-Kamershoek dateert ze uit de 2de eeuw na Christus. De locatie van de nederzetting is enigszins opvallend: ze bevindt zich in het alluviaal gebied, en meer specifiek op een uitgestrekte zandlob, die in de loop van de ijzertijd werd 'uitgespuwd' door de Schelde. Deze inname van de riviervlakte was mogelijk door de aanwezigheid van de hogere en droge zone, en door een tijdelijke opwarming en verdroging van het klimaat tijdens de 2de eeuw na Christus, een fenomeen dat op verschillende plaatsen in Europa werd vastgesteld (37).

Opgraving van de Romeinse site
in de Wijmeers 2 zone
(foto K. Vandevorst)

Grondplan van de Romeinse site
(Romeinse sporen in grijs).
De erven worden afgesloten door
grachtjes. De woongebouwen
zijn aangeduid in rode lijnen

Het grondplan van de aangetroffen sporen toont één volledig erf van een rurale nederzetting, een tweede erf kon slechts gedeeltelijk worden onderzocht. Op beide erven, die werden afgebakend via ondiepe en smalle grachten, bevond zich één woongebouw, telkens van circa 12 bij 6 m, en tal van andere sporen in de vorm van afval- en paalkuilen. Beide erven waren gescheiden door een 'rituele' zone, die aangelegd werd rond het reeds vermelde cirkelvormige monument uit de ijzertijd. De rituele functie van deze zone wordt onderstreept door enkele begravingen van honden en botresten van paarden, in de grachten die deze zone afbakenen. Een vierde zone met sporen bevond zich op de oever van de geul, en bestond uit een groot aantal houtskoolrijke kuilen. De juiste functie van deze kuilen dient nog verder onderzocht te worden.

Onderzoek naar het vroegere milieu op deze Romeinse site toont een zeer intensieve ontginning

van het landschap. In de nabijheid van de site was het bomenbestand nagenoeg volledig verdwenen, akkers en weilanden kwamen in de plaats.

De fossiele stuifmeelkorrels tonen zowel de teelt van graangewassen als van verschillende keukenkruiden. Het aangetroffen nederzettingssafval biedt nog meer informatie over de economie van de mensen die hier leefden. Zo werden zowel beenderen van rund, schaap en/of geit, als varkens aangetroffen. Het aandeel schaap en/of geit in het botspectrum is voor de regio verrassend hoog. Mogelijk houdt dit verband met de aanwezigheid van de duin van Uitbergen, waar de droge zandgronden mogelijk gebruikt werden voor het hoeden van deze dieren. Eerder pollenonderzoek duidt in ieder geval aan dat ook dit gebied in de Romeinse periode onderhevig was aan ontbossing (38). Ook visserij was een belangrijke bron van voedsel, getuige onder andere talrijke loden netverzwarings, een vishaak en een zogenaamde boetnaald, die werd gebruikt voor het herstellen van de netten. Met enige interpretatieve durf kunnen we

Mantelspelden aangetroffen op
de Romeinse vindplaats in
Wijmeers 2
(foto H. Denis)

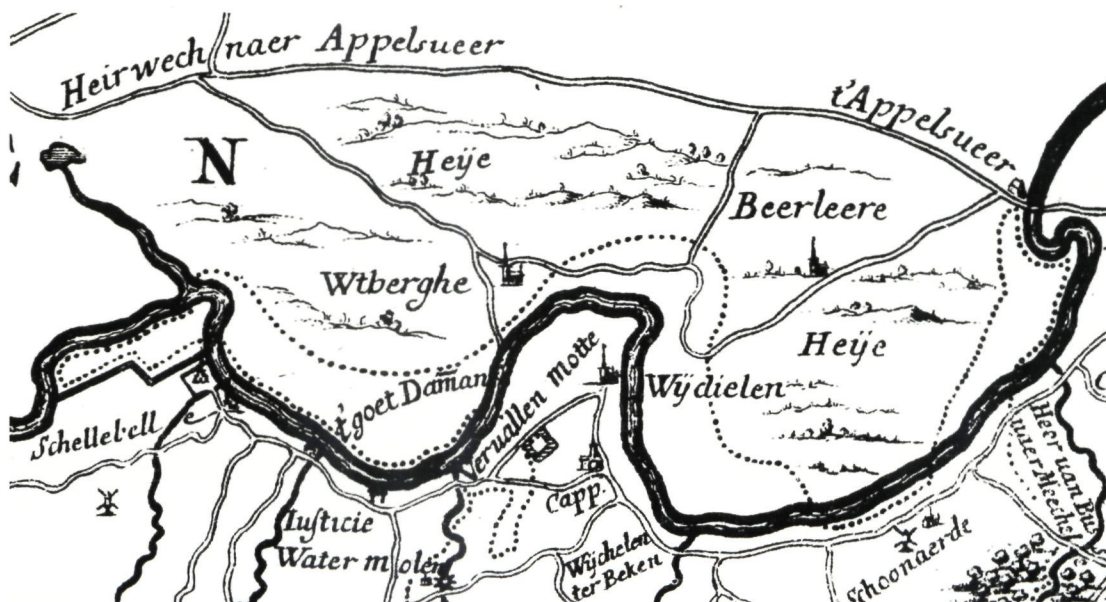
Deze Romeinse begraafing van een hond op de site in Wijmeers is wellicht een rituele depositie (foto K. Vandevorst)

in een palenrij aangetroffen op de site, in een zone waar vele netverzwaringen werden teruggevonden, de constructie herkennen waar visnetten hingen te drogen of hersteld werden. De afvalpakketten in de aangrenzende zijgeul leverden bovendien een groot aantal skeletresten van vissen op, afkomstig van lokale vangst en consumptie. Naast de lokale soorten werden eveneens enkele gebiedsvreemde soorten aangetroffen, met name haring en mossel, die vanuit het gebied aan de Noordzee moeten aangevoerd zijn.

De overige vondsten op de site bieden een verrassend 'rijk' beeld, met talrijke fragmenten bouwpuin zoals dakpannen en natuursteen en

opvallend veel luxe aardewerk (onder andere *terra sigillata*) en metalen siervoorwerpen. Mogelijk heeft dit te maken met de locatie van de site vlak tegen de Schelde, een rivier die op dat moment ongetwijfeld een belangrijke vaarroute was.

Deze nederzetting werd op het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw na Christus verlaten, echter niet uit vrije wil, maar noodgedwongen, door het stijgende rivierwater. Vlakbij de site werden immers Romeinse scherven gevonden aan de basis van de afdekkende rivierklei, terwijl op de site zelf sporen in deze klei aanwezig waren, die konden gedateerd worden in de 4de- 5de eeuw na

Caerte figurative van tLant van Waes ende Hulster Ambacht door Peeter Verbist (1656) (© Rijksarchief Gent)

Een deel van de cirkelvormige
gracht van de 'burchtsite' in de
Bergenmeersen, in vlak en in
doorsnede
(foto's K. Vandevorst)

Christus. Deze vernatting en het begin van de opbouw van het huidige ‘tapijt’ van overstromings-afzettingen in deze periode is te merken in de meeste rivierzones in het Beneden-Scheldebekken, en was onder andere verantwoordelijk voor het stoppen van de veengroei (39). Voor de volgende eeuwen zou dit overstromingsregime, met de verdere opbouw van het kleidek, een dominant kenmerk blijven van de riviervlaktes.

Van Otto tot motte: ontwikkelingen vanaf de middeleeuwen

Voor de vroege middeleeuwen beschikken we in de regio slechts over een beperkt aantal archeologische gegevens. Gezien het belang van Wichelen in de Karolingische periode werd gehoopt tijdens de opgravingen in de Bergenmeersen sporen en structuren uit deze periode aan te treffen. De vondsten van deze periode bleven echter beperkt tot enkele fragmenten aardewerk (40). Een vrij groot aantal vroegmiddeleeuwse vondsten die bij het baggeren van de Schelde in het begin van de 20ste eeuw in de buurt van Wichelen aan het licht is gekomen, bevindt zich in de collectie van oud

De koutertoponiemen in de Bergenmeersen op de kadastrale kaart van Popp
(© UGent)

burgemeester Léon Savoir (nu bewaard in de Stedelijke Musea van Dendermonde). Deze collectie bevat onder andere vier zogenaamde *franciscae*, enkele lanspunten, vier *scramasax*-zwaarden en enkele messen (41). Ook in enkele andere collecties van baggervondsten zijn middeleeuwse voorwerpen aanwezig zoals mantelspelden uit de Karolingische periode (42) en laatmiddeleeuwse kruiken (43). Aangezien het middeleeuws materiaal uit deze baggercollecties tot op heden geen onderwerp heeft uitgemaakt van een systematische studie is dit overzicht ongetwijfeld verre van volledig.

Ook gegevens uit opgravingen zijn vooralsnog schaars. Net buiten het overstromingsgebied van de Bergenmeersen is de vondst van scherven van Merovingisch aardewerk aan de Dreefstraat in Wichelen nog vermeldenswaard (44).

Vanaf de middeleeuwen bieden ook geschreven bronnen de mogelijkheid om informatie te vergaren over grondgebruik en -inrichting. Voor de vroegste periodes blijft ook hier het bronnenmateriaal echter schaars. Om nog bestaande relictten van de ontginningsgeschiedenis in het landschap op te sporen, werd beroep gedaan op historische kaarten en literatuur, aangevuld met terreinonderzoek.

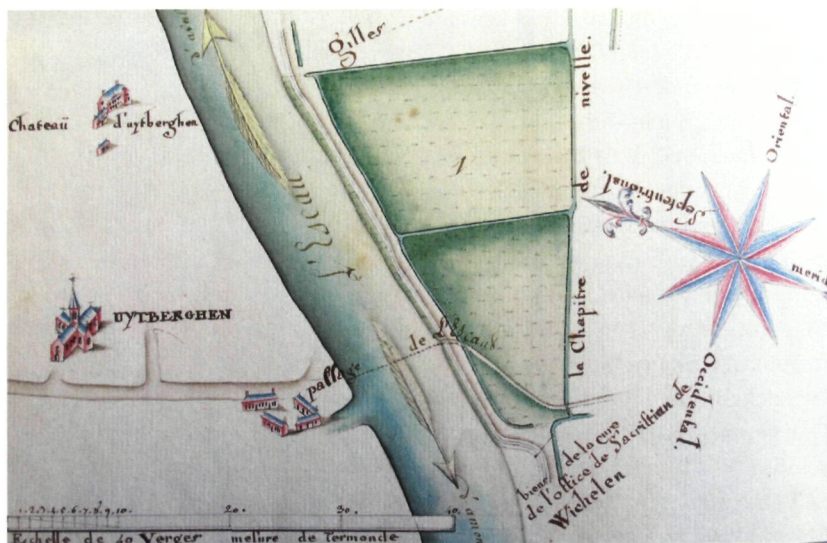
De eerste dorpsontwikkeling

Wat betreft de vroegste geschiedenis van Wichelen, Schellebelle en Uitbergen blijkt duidelijk de invloed van enkele grote religieuze instellingen. Uitbergen of *villa Bergina* wordt een eerste maal vermeld in 966-967 als bezit van de Gentse Sint-Baafsabdij en ook Schellebelle was als *Bella Scaldis* reeds in het jaar 1000 gelieerd aan deze abdij (45). Archiefbronnen van het Sint-Gertrudiskapittel van Nijvel uit het begin van de 10de eeuw spreken van het ‘altaar’ van Wichelen, wat doet vermoeden dat er reeds een preromaanse kapel of bedehuis aanwezig was. Daarenboven

Het Hof te Zijpe (ca. 1850) vlakbij de dorpskern van Wichelen op de Gereduceerde Kadasterkaart
(© NGI)

Het grondgebruik te Wichelen op de Figuratieve Kaart van het Land van Aalst uit 1596, door F. Horenbault
(© Geschiedkundige vereniging Het Land van Aalst)

De weg naar het veer Wichelen-Uitbergen in het kaartboek van Kamerijk uit 1784
(© Rijksarchief Beveren)

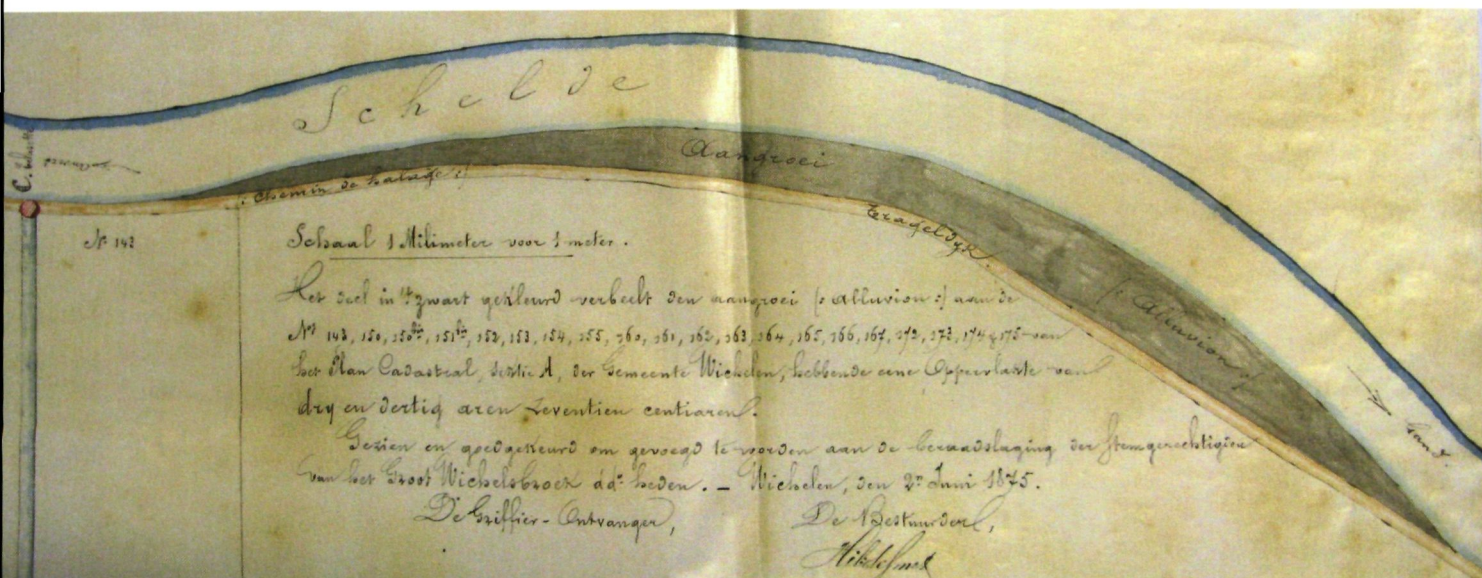
schenkt keizer Otto II in 972 Wichelen in vruchtgebruik aan zijn bruid wat impliceert dat het dorp mogelijk een Karolingisch domein (*villa*) is geweest en dus al vroeg een belangrijke rol speelde (46). In de 12de eeuw genoot Wichelen van een geprivilegieerd statuut als één van de 21's *Graven propre dorpen* rechtstreeks onder het gezag van de graaf (47).

Eén van de heerlijke rechten van de graaf was het oprichten van een veerdienst met tolheffing. Het veer Wichelen-Uitbergen vormde een belangrijke historische verbinding tussen het door de Schelde van elkaar gescheiden Land van Aalst en het Land van Dendermonde. Uitbergen en Schellebelle waren heerlijkheden in leen van de Heren van Dendermonde. Vermits een deel van de gronden van Schellebelle aan de overzijde van de rivier lag, was ook hier een veer noodzakelijk. De veerdienst werd vermoedelijk al in de 12de eeuw opgericht als heerlijk recht door de kasteelheer van Schellebelle (48).

De Herrewege Meers met den aangroei tussen de Schelde en de Trageldijk op een schets uit de rekeningen van het Groot Wichels Broek uit 1875
(© Rijksarchief Beveren)

De nederzettingen ontwikkelden zich in de nabijheid van de rivier op de droge, hoger gelegen gronden en donken, waar ze minder kwetsbaar waren voor overstromingen. Zo werd de vroegere dorpskern van Wichelen strategisch ingeplant op de uiterste punt van een langwerpige zandrug in het overstromingsgebied van de Schelde. Ook de dorpskern van Uitbergen ligt op een zandige donk vlakbij de rivier. De ontginning van het omringende gebied vanaf de volle middeleeuwen wordt geïllustreerd door verschillende archeologische vondsten. Zo werd tijdens het vooronderzoek in de Wijmeers 1-zone op verschillende plaatsen vol-middeleeuws aardewerk gevonden dat mogelijk wijst op de locatie van een hoeve uit deze periode. Tijdens het opgravingsonderzoek op het dijktracé van in het Wijmeers 1-gebied werd een plattegrond van een dergelijke volmiddeleeuwse hoeve aangetroffen (49).

De combinatie van archeologisch en historisch onderzoek bracht een belangrijk relict van de oude dorpskern van Wichelen aan het licht. Op de Gereduceerde Kadasterkaart van circa 1850 is ten noorden van de parochiekerk van Wichelen een rechthoekig complex van grachten te zien dat via een dreef rechtstreeks verbonden is met de kerk. De grachten werden gevuld met Scheldewater via een kleine sloot op de rivier. Dit *Hof te Zijpe* zou circa 1654 opgericht zijn door de Heer van Wichelen voor zijn broer, de Heer van Hoybergen (50). Een figuratieve kaart van Wichelen uit 1793 vermeldt vlakbij deze percelen ook *ene partye Meirsch met name de motte*. Het Hof te Zijpe werd reeds in 1778 afgebroken maar het toponiem 'motte' deed vermoeden dat hier mogelijk een oudere, middeleeuwse versterking had gelegen. De locatie van deze structuur was echter ongekend (51).

Geofysisch onderzoek van het gebied, waarbij verschillen in de samenstelling van de bodem worden opgemeten, wees er in 2009 op dat zich in het zuidwesten van het gebied, vlak tegen de zone van het 17de-eeuwse Hof te Zijpe, een grote cirkelvormige gracht bevond (52). De opgravingen in 2012 toonden aan dat deze gracht circa 12 m breed was, en een cirkelvormig 'eiland' omsloot van circa 40 m diameter. Vermoedelijk was dit eiland oorspronkelijk sterk opgehoogd, zodat we inderdaad van een 'motte' kunnen spreken. Helaas bleek de ophoging volledig verwijderd te zijn, zodat in deze zone geen middeleeuwse sporen werden aangetroffen. Noch werden aanwijzingen geregistreerd voor de aanwezigheid van een neerhof. Aan de binnenkant van de gracht bevonden zich wel tal van archeologische vondsten, zoals bouwpuin, aardewerk, consumptieafval, etc. Die vondsten reiken een datering van deze structuur aan in de late middeleeuwen (13de-14de eeuw). Samen met de oorspronkelijke parochiekerk van Wichelen, te situeren op de locatie van het huidige kerkhof, vormde deze structuur ongetwijfeld een belangrijk element van het middeleeuwse Wichelen.

De bouwstenen van het (landbouw)landschap

Aansluitend bij de dorpskernen lagen de akkercomplexen gegroepeerd in grote kouters. De abdij van Nijvel, als belangrijkste grootgrondbezitter en tiendenheffer, bezat in 1242 meerdere akkers op de *Wichelen couterie, Meuelcouter en den neercouterie* (53). Vlakbij de kerk lag de abdijsheuve met bijhorende landerijen en graanmolen. De kouters waren toegankelijk via enkele grote wegen zoals de *Cauter Slag*; kleinere wegels en voetwegen kruisten de kouters op weg naar het veer en de molen. Op de Kabinetskaart van graaf de Ferraris (1770-1778) zijn deze kouters nog herkenbaar als uitgestrekte open akkers zonder perceelsscheidingen.

De 19de-eeuwse Poppkaart (1842-1879) en zelfs de moderne kadasterkaart vermelden nog een aantal koutertoponiemen zodat de complexen van Nederen Molenkouter kunnen gereconstrueerd worden. Laatmiddeleeuws aardewerk dat binnen het koutercomplex van Uitbergen werd opgeraapt, bevestigt ook hier het intensief historisch gebruik als akkerland (54).

De lager gelegen gronden langs de Scheldeoevers vormden moerassige zones die onder invloed stonden van de rivier. Ze deden tijdens de winter dienst als opvangbekken voor het overvloedige water dat afstroomde van de hogere kouters. Wegens het uitgesproken natte karakter kenden deze gronden aanvankelijk slechts een beperkte economische activiteit. Een opsomming van de inkomsten van het Land van Dendermonde uit 1308 vermeldt, naast de visserij, ook de *sloberie del escaut* (55). De term *slobberie* was een synoniem voor 'modderig schoor' waarvan het vruchtbare rivierslib werd gebruikt voor bemesting. Vanaf de 12de-13de eeuw werden ook deze gronden ingericht voor de landbouw. Door middel van (zomer)dijken werden de gronden gevrijwaard van overstromingen in de zomer en een netwerk van drainagegrachten maakte de natte gronden geschikt voor het inrichten van grasland of meersen. In 1450 wordt de *Waelmuelenmeersch* in Wichelen verpacht voor een periode van zes jaar (56). Begin 15de eeuw duikt de naam Wijmeers voor de eerste maal op in de archiefbronnen (57).

Op de oudste beschikbare historische overzichtskaarten uit de 16de en 17de eeuw is duidelijk het verschil in grondgebruik te zien tussen de hogere kouters en de lager gelegen percelen dichtbij de rivier. Ook in de archiefbronnen zijn er dan talrijke verwijzingen naar percelen meers en *may meersch*. Het Landboek van Schellebelle en Wanzele uit 1658 geeft een opsomming van de percelen langs de rivieroever waaruit het grasland karakter duidelijk blijkt: *meersch genaempt de streke, cleyn streke, cleyn wijmeersch, biesweede, grooten ketselaer...* (58).

Het toponiem *Grooten bril* op de kadastrale kaart van Popp (© UGent)

Pollenonderzoek op de vulling van de gracht van de laatmiddeleeuwse motte in de Bergenmeersen wijst op een zeer open landschap waarin zowel akker- als weiland voorkwam (59). In het alluviaal gebied waren bomen schaars, met uitzondering van els in de lager gelegen nattere zones. In het algemeen wordt het beeld gevormd van een sterk ontgonnen landschap in functie van landbouw. Dit stemt overeen met het vroegste kaartmateriaal waarop duidelijk de overgang zichtbaar is tussen de meersen met weiland en de hogere akkercomplexen rondom de dorpskern.

Het wegennetwerk in de meersen bleef beperkt tot onverharde, kleine wegen en wegels. Belangrijke

routes waren de voetwegen naar het veer op de Schelde. Het kaartboek van Kamerijk uit 1784 toont in de Bergenmeersen de weg naar het veer met Uitbergen, dwars door de meersen en over de dijk. Een aantal van deze wegels blijft op de latere 19de-eeuwse kaarten nog herkenbaar in de percelering.

Meersen als kostbaar goed

De meersen worden vaak aangeduid als *vette weyde* wat verwijst naar de hoge vruchtbaarheid van de gronden en bijgevolg de goede kwaliteit van het gras en hooi. Goed grasland was een kostbaar bezit vermits het gehooide gras dienst deed als wintervoedsel voor het vee. In de leggers van het primitief kadaster uit de 19de eeuw worden de graslanden bijna standaard ingedeeld in de klasse met de hoogste economische waarde (60). De beste meersen waren vloeiemeersen die men in de winter periodiek liet overstromen zodat het vruchtbare rivierslib achterbleef. Hiervoor werden op vooraf bepaalde plaatsen de zomerdijken doorgestoken, het grachtensysteem zorgde ervoor dat het water niet stagneerde maar weer snel wegtrok.

Op de meersen die in het bezit waren van de gemeente gold het recht op vrijgeweide: dit betekent dat het nagras ter beschikking werd gesteld voor het vee van de inwoners. In de 17de eeuw wordt de Bergenmeersen expliciet aangeduid als *gebruyckens meersch* geschikt voor nabeweiding door het vee (61). Een schets van Wichelen uit het Kaartboek de Loose uit 1793 beschouwt heel dit noordelijk gebied als *Den briel* van de gemeente Wichelen. Het 18de-eeuws toponiem briel is een synoniem voor gemeenteweide (62). De vele processtukken over de 'gemene' meersen tonen aan dat het recht op vrijgeweide een steeds terugkerend discussiepunt was, vermits de dorpelingen vaak ongevraagd hun vee weidden op de graslanden wat schade

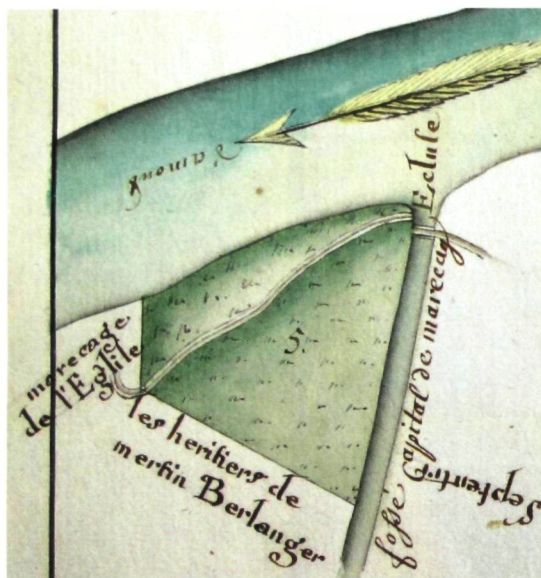
berokkende aan de afwateringsgrachten. Het principe van gemene gronden blijft te Wichelen lange tijd gehandhaafd; de Poppkaart vermeldt midden 19de eeuw nog het toponiem *Grooten Bril* en ook op de moderne kadasterkaart staat hier de vermelding *Den bril*.

Tussen de Schelde en de zomerdijken was er in de bochten van de rivier vaak sprake van aanslibbing van grond. Eens voldoende aangegroeid, werd het schoor ingedijkt met zomerdijken en ingericht als grasland en aldus geïntegreerd in het grondbezit van de verantwoordelijke bedijker. Deze *alluvions* of aangeslibde gronden bleven echter onderhevig aan de dynamiek van de rivier; vaak werden de ingedijkte schorren ten gevolge van overstromingen weer opgegeven.

Het water wordt bedwongen

Archiefbronnen en kaartmateriaal over bedijking zijn schaars en pas beschikbaar vanaf de 17de eeuw. Zo is er in de rekeningen van het broek van de Bergenmeersen uit 1661 sprake van uitgaven voor hout en steengruis ter versteviging van de dijken (63). Pachtcontracten uit de 18de eeuw vermelden expliciet het dijkonderhoud bij de lasten voor de pachter (*te maeken ende onderhouden de dijcken straeten bruggen*) (64). Vermoedelijk gaat het in deze bronnen steeds om zomerdijken ter bescherming van de meersen. De eerste cartografische aanwijzingen voor systematische bedijking komen pas in de loop van de 19de eeuw. Het gebied van de Wijmeersen wordt volgens de kadastrale legger uit 1841 begrensd door een *trangel*. Dezelfde dijk staat op een schets uit 1875 afgebeeld als *Trageldijk* of *chemin de halage* (65). Een overzicht van alle ingedijkte gronden en broeken langs de Schelde te Wichelen uit 1841 vermeldt in de Bergenmeersen 1750 m dijk, in Weert 1500 m en in Groot Wichelsbroek 3015 m (66). Deze 19de-eeuwse dijken kunnen beschouwd worden als voorlopers van de echte Scheldebijken en de grootschalige bedijkingswerken uit het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Met het rechtekken van de Schelde op het eind van de 19de eeuw wordt een Scheldebocht bij Weert afgesneden en de dorpskern van Wichelen door een binnendijk gescheiden van de Bergenmeersen. In de 20ste eeuw krijgt de Bergenmeersen een aangepaste nooddijk ten gevolge van de vele overstromingen in de Paddenhoek (67).

Een goede waterhuishouding was essentieel voor de exploitatie van de lage gronden. Dankzij het systeem van sloten was het mogelijk de meersen op vaste tijdstippen te laten overstromen ter bemesting. Via sluizen werd de aan- en afvoer van het Scheldewater geregeld. Het systeem was opgebouwd

De hoofdgracht in de Bergenmeersen in het kaartboek van het kapittel van Kamerijk (1784)
(© Rijksarchief Beveren)

Binnenkrant
Nr. 189

Bijlage bij
M&L 34/2
maart-april 2015

M&L

Gezicht op de buitenzijde van de burchtruïne Pietersheim in Lanaken met integraal toegankelijke loopbrug, naar ontwerp van Team Herman van Meer (foto K. Vandevorst)

Binnenkrant

Literatuur

Jo Braeken

PIONIER VAN DE MODERNE ARCHITECTUUR IN NEDERLAND

Het Rotterdamse nai010 uitgevers, in 2012 ontstaan uit de fusie van NAI Uitgevers en Uitgeverij 010, heeft een lange traditie in het documenteren van sleutelfiguren uit de moderne architectuur in Nederland. Zo verschenen de afgelopen decennia onder meer monografieën over pioniers van de Amsterdamse School, het Nieuwe Bouwen of de Wederopbouw als Michel de Klerk (Bock, Johannisse, Stissi, 1997), J.J.P. Oud (Taverne, Wagenaar, De Vletter, 2001), Hugh Maaskant (Provoost, 2003), Dirk Roosenburg (Van Hoogstraten, 2005), Hendrik Wijdeveld (Baeten, Betsky, 2006), Jan Wils (Van Bergeijk, 2007), Robert van 't Hoff (Broekhuizen, Van Straaten, Van Bergeijk, 2010) en Brinkman & Van der Vlugt (Molenaar, 2012). Aan dit inmiddels indrukwekkende rijtje voortreffelijk gedocumenteerde, fraai vormgegeven en rijk geïllustreerde publicaties, werden eind 2014 twee intrigerende namen toegevoegd: Joan Melchior van der Meij en Sybold van Ravesteyn. Generatiegenoten met elf jaar afstand, bekleden beide architecten veeleer een uitzonderingspositie in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Als auteur van het alom bekende Scheepvaarthuis in Amsterdam wordt Van der Meij dan wel gerekend tot de grondleggers van de Amsterdamse School, zijn verdere oeuvre en levensloop bleven decennialang onder de radar. Van Ravesteyn, 'kameleon uit overtuiging', ruilde vanaf 1935 de Nieuwe Zakelijkheid voor de frivoliteit van de gebogen lijn en het ornament. Verwijderd uit de voorhoede van de Europese nieuwe zakelijkheid, werd hij vervolgens door de historiografie van de moderne Nederlandse architectuur getypecast als een excentrieke voetnoot. Beide monografieën beantwoorden aan een biografisch opzet, en bieden aan de hand van nooit eerder gepubliceerde tekeningen en foto's een compleet overzicht van twee uitzonderlijk boeiende oeuvres.

**Joan Melchior van der Meij architect,
Pionier van de Amsterdamse School**

Michiel Kruidenier en Paul Smeets

Rotterdam, nai010 uitgevers, 2014, ISBN 978-94-6208-157-4, 272 p.

Joan Melchior van der Meij (1878-1949) werd in Delfshaven geboren als buitenechtelijk kind van een naaister en een kantoorclerk. Hij volgde een aan het eind van de negentiende eeuw gebruikelijk opleidingstraject: onderwijs aan de ambachtsschool en de tekenschool in combinatie met een praktijkoplei-

ding op het bureau van een architect of aannemer. In 1898 trad Van der Meij in dienst bij architect Eduard Cuypers, op dat moment een broedplaats voor jong talent waaronder de latere protagonisten van de Amsterdamse School Piet Kramer, Michel de Klerk en Guillaume F. la Croix. Hij werd lid – later vice-voorzitter – van het Amsterdamse architectengenootschap Architectura et Amicitia, en vestigde in

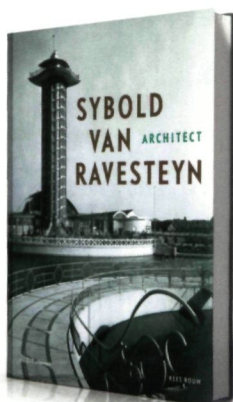
1906 voorgoed zijn naam door het winnen van de prestigieuze *Prix de Rome*. Met deze reisbeurs trok de jonge architect drie jaar lang door Europa, van Noord-Duitsland en Denemarken, over Italië en Sicilië, naar Frankrijk en Engeland. Direct na zijn terugkomst vestigde Van der Meij zich als zelfstandig architect, maar aanvaardde tevens een aanstelling als esthetisch adviseur bij de Dienst der Publieke Werken van de gemeente Amsterdam. In die hoedanigheid ontwierp hij tussen 1910 en 1919 vele bruggen, urinoirs en andere openbare bouwwerken, die niet alleen een nieuwe huisstijl introduceerden in Amsterdam, gekenmerkt door decoratief metselwerk, prismatische vormen en opvallende dakvormen, maar ook pionierden in het gebruik van gewapend zichtbeton. Een door hem ontworpen schutting die tien jaar lang een enorme bouwput op de Dam maskeerde, verrijkte de Nederlandse taal overigens met de uitdrukking 'het hek is van de dam'. Zijn grootste opdracht in deze beginjaren blijft echter het Scheepvaarthuis uit 1911-1916, het nieuwe gemeenschappelijke kantoorgebouw in Amsterdam van de zes scheepvaartredrijen. Van der Meij ontwierp dit *Gesamtkunstwerk* bol van symboliek, dat te boek staat als het eerste gebouw van de Amsterdamse School, in samenwerking met De Klerk, Kramer en de beeldhouwers H.A. van den Eynde en Hildo Krop. Een eerste woningbouwproject waarin de architect vanaf 1916 ook als investeerder optrad, werd een financieel debacle, waardoor hij gedwongen werd samenwerking te zoeken met andere architectenbureaus. Met het succesvolle Gulden & Geldmaker ontwierp Van der Meij in de loop van de jaren 1920 en 1930 – periode waarin de bebouwde oppervlakte van Amsterdam nagenoeg verdubbelde – talrijke particuliere woningbouwprojecten in de nieuwe wijken Oost, West en Zuid, zoals het groot-schalige, door een toren gemarkeerde Hoofddorpplein. Achtervolgd door chronisch geldgebrek werd Van der Meij in 1938 definitief failliet verklaard, waardoor het echtpaar zijn huis in het Limburgse Geulle verloor, en de laatste levensjaren in bittere armoede op een hooizolder van de burendiende te slijten. Hier en in de kelder van het vroegere huis werden in de jaren 1980 door medeauteur Paul Smeets bescheiden resten van zijn archief aangetroffen, die aangevuld met her en der verzamelde stukken, aan de basis lagen van dit boek. Biografische passages en kaderstukken worden in chronologische volgorde afgewisseld met een catalogus van zijn belangrijkste werken.

Sybold van Ravesteyn architect, Pionier van de gebogen lijn

Kees Rouw

Rotterdam, naio10 uitgevers, 2014, ISBN 978-94-6208-118-5, 320 p.

Sybold van Ravesteyn (1889-1983) werd in Rotterdam geboren als enig kind van een wijnimporteur. Hij behaalde in 1912 zijn diploma van civiel ingenieur aan de *Technische Hoogeschool* in Delft en was vervolgens bijna een halve eeuw in dienst van de Nederlandse Spoorwegen in Utrecht. Tussen 1925 en 1935 trad hij op de voorgrond als een nieuw-zakelijk ontwerper van stations, seinhuizen, reservoirgebouwen, tunnels en andere utilitaire bouwwerken langs het spoor, gekenmerkt door een vooruitstrevend imago en een inventief gebruik van gewapend beton. Gelijktijdig met de start van zijn carrière bij de spoorwegen begon hij aan huis een particuliere architectenpraktijk, die hem toegang verschafte tot experimenteel avant-gardistische milieus in Utrecht en daarbuiten. Net als stads- en generatiegenoot Gerrit Rietveld werd Van Ravesteyn in het Nederland en Europa van de jaren twintig en dertig tot de protagonisten van de nieuwe zakelijkheid gerekend. Vanuit een fundamenteel gemis aan schoonheid als intrinsieke eigenschap in de architectuur, en een verlangen naar de ornamentiek, de grandeur en de monumentaliteit die hij tijdens zijn talrijke reizen door Europa had aangetroffen, besloot de architect gaandeweg om gebogen lijnen en vlakken, ornament, toegepaste kunst en sculptuur in zijn ontwerpen van meubelen, interieurs en gebouwen te verflechten. *“Als je wel nieuw zakelijk bent, maar geen kunstenaar, dan maak je toch lelijke dingen”*, was één van zijn stellingnames. Door deze experimenten – al vanaf 1926 in zijn particuliere praktijk en vanaf 1935 ook in zijn werk voor de spoorwegen – onderscheidde Van Ravesteyn zich van zijn nieuw-zakelijke confraters, als pleitbezorger van een hoogst individuele stijl, te bestempelen als Nederlandse neobarok. Bijzonder succesvol, met een goed gevulde opdrachtenportefeuille tussen 1935 en 1942, genoot zijn extravagante architectuur waardering van het grote publiek. Door het merendeel van zijn confraters werd einzalganger Van Ravesteyn echter niet begrepen en veronachtzaamt, waardoor hij zijn vooraanstaande Europese positie verloor. Karakteristieke voorbeelden van de kleurrijke en weelderig krullende ‘architectuur van vreugde’ uit deze periode zijn het interieur van Schouwburg Kunstmin in Dordrecht, en zijn magnum opus Diergaarde Blijdorp in Rotterdam. Na de Tweede Wereldoorlog nam zijn carrière een meer pragmatische wending met projecten die zowel in de lijn lagen van het alomtegenwoordige traditionalisme genre Delftse School, als het internationaal georiënteerde functionalisme.

Het meest sprekende voorbeeld van deze laatste strekking was het magistrale Centraal Station van Rotterdam, één van de beeldbepalende uitingen van wederopbouwarchitectuur in Nederland, dat helaas enkele jaren terug werd gesloopt. Corpus van het boek vormt een beklijvende, rijk gedocumenteerde biografie die balanceert tussen het privéleven, de ideologie en het oeuvre van de architect. Zestien van zijn belangrijkste architectuurprojecten worden aan de hand van een beeldportfolio in detail toegelicht, gevolgd door beknopte kaderstukken over materiaal- en kleurgebruik, ornament en typografie, stoelen, seinhuizen en benzinestations, en een repertorium van de kunstenaars met wie Van Ravesteyn in de loop van zijn carrière heeft samengewerkt. Tot de bijlagen behoren zes van zijn teksten, stellingnames over architectuur en gewapend beton uit de jaren 1920 tot 1940, een oeuvrelijst die 366 projecten telt, en een bibliografie. Auteur Kees Rouw was als architect verantwoordelijk voor de restauratie van meerdere gebouwen van Sybold van Ravesteyn waaronder de Kunstmin en Blijdorp.

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

HET RIJK VAN DE SULTAN

Uitgangspunt van deze boeiende tentoonstelling is de ambivalente wederzijdse aantrekkingskracht tussen het westen en het oosten in de periode van de renaissance. Er waren, ondanks de talrijke conflicten, ook veel contacten op cultureel en diplomatiek niveau. Giovanni Bellini bijvoorbeeld werd naar Constantinopel gestuurd om er portretten van de hofhouding van de sultan te maken. Deze had daar expliciet om verzocht bij de Venetiaanse Republiek en die hadden hun beste schilder gestuurd. Pieter Coecke van Aelst was dan weer op eigen initiatief vertrokken in de hoop om enkele winstgevende opdrachten voor tapijtkartons in de wacht te kunnen slepen. Dit lukte echter niet, maar na zijn terugkeer verwerkte hij wel zijn talloze schetsen tot houtsneden van zeer grote afmetingen, waarin hij de gewoontes van het Turkse volk uitbeeldde. Hij toont hierbij meer belangstelling voor de leefwereld van het gewone volk dan voor het machtige hof van de sultan. Hij verbeeldt hun eetgewoontes, de begrafeniserituelen, de kledij, muziek en dans, de stedelijke bouwkunst. De invloed was ook vaak niet zo

Gentile Bellini
(toegeschreven aan),
Portret van Sultan Mehmet II,
1480
(© The National Gallery
London)

rechtstreeks: kunstwerken circuleerden overvloedig van oost naar west en vice versa. Origineel aan deze tentoonstelling is de focus op Centraal Europa en meer bepaald op Polen, die een lange periode van vrede kende met hun Turkse bureu. Er zijn belangrijke bruiklenen uit het museum van Krakau, voorname partner in dit project.

De tentoonstelling is zeer intiem opgesteld, in tal van kleine kamertjes. De veelheid aan materialen is verbluffend: wapens, keramiek, textiel, tapijten, schilderijen, beelden, miniaturen, medailles, gravures en houtsneden, tekeningen en aquarellen, maskers, bewegende tafelautomaten. Topstukken zijn de portretten van de sultan en zijn familieleden door Bellini, Titiaan en Veronese. Deze lieten zich, met hun onwaarschijnlijke tulbanden, graag portretteren door westerse kunstenaars. Anderzijds waren Turkse objecten hier ook statussymbolen geworden. Op de schilderijen van de Vlaamse Primitieven en later verschijnen Turkse tapijten. Hoewel de paus actieve propaganda voerde tegen de 'heidense' Turken, vonden Turkse objecten en motieven zelfs hun weg tot in de kerkelijke kunst en in de textilia. Twee keramieken borden naast elkaar tonen enerzijds een Italiaanse keramiek met Turkse vrouw in het centrum en anderzijds een Turks bord met een westerse man in het midden. De invloed van het Ottomaanse Rijk is eerst via Venetië in Italië merkbaar, maar al heel snel zijn de motieven ook doorgedrongen in de kunst van de Lage Landen, Duitsland en Polen. Oosterse wijzen verschijnen op de geboorteveroortellingen en oosterse figuren zijn bijna standaard op de Antwerpse retabels van de 16de eeuw en zullen iets later ook de maniëristische schilderijen bevolken.

Albrecht Dürer, Oosterse ruiter, circa 1495 (© Albertina Wien)

De tentoonstelling loopt tot 31 mei 2015 in het Paleis voor Schone Kunsten Bozar, aan de Ravensteinstraat 23 in Brussel. Open van dinsdag tot zondag van 10u tot 18u, donderdag tot 21u. Er is een geïllustreerde bezoekersgids aan 1 €. Bij de tentoonstelling hoort een wetenschappelijke catalogus, verkrijgbaar in 3 talen. Meer informatie op www.bozar.be en info@bozar.be

Marjan Buyle

FACES THEN EN FACES NOW

In de Brusselse Bozar loopt een boeiende dubbeltentoonstelling die Renaissanceportretten uit de Lage Landen uit ongeveer de 16de eeuw confronteert met Europese portretfotografie vanaf 1990. De oude portretten zijn stemmig opgesteld, tegen wanden van verschillende kleuren. Soms is er een doorkijk naar een landschap, maar meestal is de achtergrond neutraal gehouden. De wederzijdse beïnvloeding tussen het Noorden en Italië is tastbaar aanwezig: het eerlijke, bijna rauwe en niets verhullende realisme tegenover het zuiderse idealisme. De chronologische opstelling in deze tentoonstelling is een pluspunt: de evolutie van eerder devote, schroomvallige portretten van de personages evolueert naar veel meer zelfzekerheid, doordrongen van het humanistisch gedachtengoed. Er komt ook steeds meer in beeld: van bustes met de handen nog nauwelijks in het schilderij tot portretten in grotere formaten waarbij bijna de hele figuur te zien is. Opvallend op de tentoonstelling is overigens het grote aantal originele lijsten, die een absolute eenheid vormen met de compositie. Gemeenschappelijk aan vrijwel alle portretten is de individuele benadering van de personen. Er is geen oppervlaktigheid: men kijkt recht in hun ziel. Met meer uitgewerkte achtergronden wordt de aandacht eigenlijk afgeleid: dat is het geval

Ambrosius Benson, Portret van een man, ca. 1530 (privé-verz.)

Joos van Cleve, Zelfportret, 1519 (Museo Thyssen-Bornemisza Madrid)

Antonius Mor, Portret van Jan van Scorel, 1560 (Society of Antiquaries of London)

Adam Panczuk, Karczeby, 2008 (courtesy of the artist)

met de bekende portretten van Pieter Pourbus van Jan van Eyeweve en zijn vrouw, met respectievelijk een doorkijk naar de Brugse haven met de kraan en met de opvallend beschilderde houten gevel. In de loop van de 16de eeuw wordt het huisdier in het portret geïntegreerd: de geliefde hond wordt mee vereeuwigd. Het laatste portretje, van 1559, met een driejarig kind toont een bijna choquerende mini-volwassene, met alle attributen en in de kledij die niet bij zijn leeftijd passen. Zijn ongelukkige uitdrukking wordt wellicht door onze hedendaagse perceptie gekleurd.

De oude portretten eindigen tegen een glazen wand, waar je de moderne portretten al gedeeltelijk kan ontdekken, maar de bezoeker moet eerst op zijn stappen terugkeren en komt dan in een wel heel verschillende wereld terecht: een foto is uiteraard geen geschilderd portret. De meeste foto's zijn in kleur, de achtergronden meestal rommelig of onbelangrijk. De zwart-witfoto's blijven sterk in zeggingskracht. Het slopende poseren bestaat niet meer, de vluchtigheid van het moment doet zijn intrede. Sommige fotografen ensceneren nog, maar meestal wandelen de modellen na een snelle opname opnieuw het beeld uit. Zelfs bij de geposeerde foto's lijkt de nietszeggende uitdrukking een format geworden, net zoals de uitgemergelde modellen op de catwalk. De blik op oneindig. Wat beide tentoonstellingen bindt, zijn de vele aantallen ogen die op de bezoeker gericht zijn. De 16de eeuw en de 20ste eeuw bevragen de kijker op dezelfde manier. De verstilde figuren van de 16de eeuw gaan in dialoog met de snelle bewegende beelden uit onze tijd, al zijn de foto's van de jonge Griekse *popes* even gefixeerd in de tijd als de oude geschilderde portretten.

De tentoonstelling loopt in de Bozar – Paleis voor Schone Kunsten, Ravensteinstraat 23 in Brussel, van 6 februari tot 17 mei 2015, elke dag behalve maandag van 10u tot 18u, met een nocturne op donderdag tot 21u. Informatie en tickets op info@bozar.be en ww.bozar.be

Varia

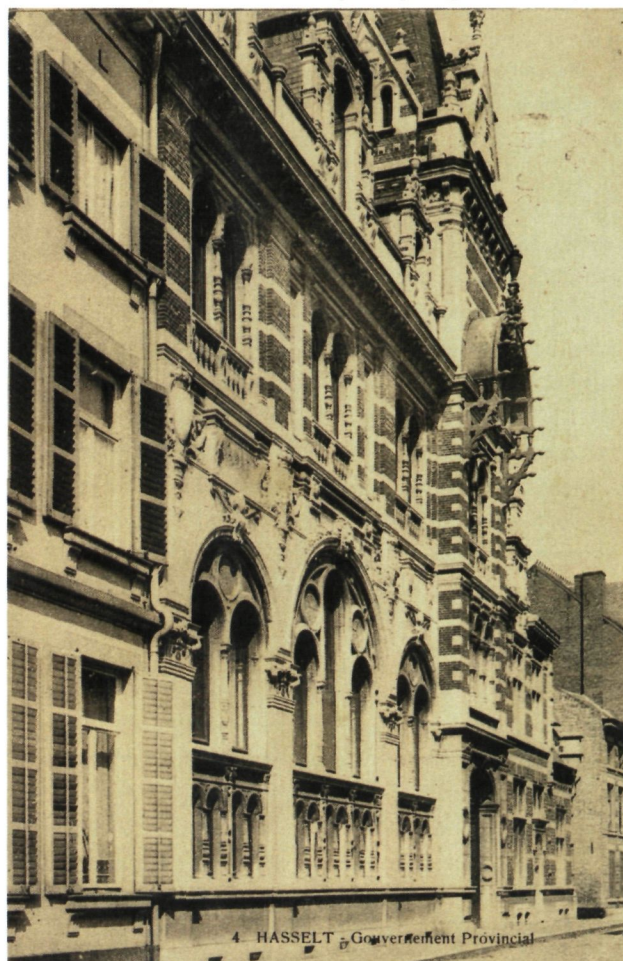
Niels Klerkx en Luc Vints

CIAP PALMT MONUMENT IN HASSELT IN

In de Hasseltse Lombaardstraat trekt een gebouw met zijn ornamentale en monumentale gevel en torentje onmiddellijk de aandacht. Na een eeuw het toneel te zijn geweest voor politieke debatten, administratie en rechtspraak vormt het voormalig provincieraadsgebouw, dat in 1980 als monument beschermd werd, sinds midden oktober 2014 een uniek kader om hedendaagse kunst te tonen. Daar zorgt CIAP voor.

CIAP is een letterwoord voor 'vereniging voor Culturele Informatie en Actueel Prentenkabinet'. Als ledenvereniging voor actuele kunst is het CIAP een unicum in België. Het heeft een voor Vlaanderen bijzondere structuur en werking en profileert zich als een *Kunstverein*, zoals er vooral in het Duitse taalgebied (Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland) in talrijke steden te vin-

Postkaart met een historisch buitengezicht van het voormalige provincieraadsgebouw van Limburg, ca. 1920 (privécollectie)

den zijn. Het DNA van de organisatie vertoont inderdaad dé karakteristieken van een ledenvereniging. De leden zijn bij uitstek het draagvlak van de werking van CIAP, dat hun op zijn beurt een platform biedt om op een innovatieve en participatieve manier kennis te maken met de Belgische en internationale kunstwereld. Die meervoudige wederkerigheid – leden en organisatie, leden/publiek en kunstenaars, kunstenaars en organisatie, lokaal en internationaal – tekent de context waarbinnen CIAP werkt.

Sinds zijn oprichting in 1976 in Hasselt heeft CIAP de hedendaagse kunst mee op de kaart gezet in Limburg. Het centrum creëert een platform voor de presentatie van kunstenaars en voor de sensibilisering van een breed lokaal en bovenlokaal publiek, dat via een participatief lidmaatschap wordt aangesproken. Om die missie te realiseren organiseert CIAP tentoonstellingen, lezingen, rondleidingen, kunstenaarsgesprekken, atelierbezoeken, vormingen, workshops, kunsttuitstappen, tot zelfs een kunstquiz, en geeft het edities uit. Aanvankelijk ontwikkelde CIAP zijn acties vanuit de binnenstad, dicht bij het begijnhof, de vaste stek van het kunstencentrum Z33. In 2009 verliet het de stad voor een pand op de voormalige industriële Gelatinessite. Een jaar later werd de vereniging structureel erkend door de Vlaamse Gemeenschap, waardoor ze de kans kreeg zich te professionaliseren. Sinds oktober 2014 is CIAP teruggekeerd naar het centrum van Hasselt, meer bepaald naar het voormalige provincieraadsgebouw, Lombaardstraat 23.

Dit gebouw kent een opmerkelijke geschiedenis. Ongeveer zeventig jaar lang moest de provincie Limburg het zonder een eigen provincieraadszaal stellen. Kleine vergaderingen vonden plaats in de gouverneurswoning, terwijl men voor grote vergaderingen elders in de stad een zaal huurde. Er gingen echter steeds meer stemmen op om een eigen provincieraadsgebouw op te trekken, bij voorkeur pal naast de reeds bestaande gouverneurswoning. Aanvankelijk werd een Limburgse architect aangezocht, maar uiteindelijk viel de keuze op de Brusselse architect Gustave Saintenoy. Toen die in 1892 stierf belandde de opdracht bij zijn zoon Paul Saintenoy (1862-1952). De eerstesteenlegging vond plaats in 1896, maar financiële perikelen en onteigeningsmoeilijkheden vertraagden de bouw aanzienlijk. Pas in 1906 kon het provinciebestuur er zijn intrek in nemen. Dat deed het tot het begin van de jaren 1990 toen de provinciale diensten verhuisden naar de Hasseltse ring en de rechtbank van eerste aanleg er zich voorlopig vestigde.

Het provincieraadsgebouw is een toonbeeld van het streven van de jonge Belgische staat en de provincie Limburg om hun verbondenheid met het rijke verleden te tonen. De gevel van het eclectische bouwwerk combineert de rondbogen van de neorenaissance met neoclassicistische zuilen en stucdecoratie aan de binnenzijde. Saintenoy koos hier duidelijk voor een eclectische, historiserende en imponerende bouwstijl. De veelheid aan decoratie en het gebruik van verschillende steensoorten geven de voorgevel een overdadig en effectzuchtig karakter. De gevel is

bezaaid met een variëteit aan decoratieve elementen: overlappende pilasters, rondbogen en zuiltjes worden aangevuld met figuratieve reliëfs van kattenkoppen, schelpen, leeuwen, wapenschilden, plantenranken en groteske figuren. Zelfs de nok van het dak wordt getooid met decoratieve elementen in de vorm van palmblederen. Het gebouw wordt bekroond door een toren die macht uitstraalt.

De binnenzijde van het gebouw is soberder, hoewel pracht en praal niet helemaal geschuwd worden. Vooral het neoclassicistische stukwerk valt op. Naast de imposante traphal is de al gerestaureerde provincieraadszaal de blikvanger. Medaillons met het opschrift LII verwijzen naar koning Leopold II, die tijdens de bouw koning was. De zuilen bevatten ook hier groteske figuren en loofmotieven. Later toegevoegde gedenkplaten, omgeven door mooi houtsnijwerk, herinneren aan de ingebruikname van het gebouw door de Duitsers ten tijde van beide wereldoorlogen. Meerdere Belgen werden destijds in deze zaal ter dood veroordeeld.

Het gebouw bevat ook veel vaste kunstwerken. Aan de voorgevel staat in een halfronde nis De Maagd Van Limburg van de negentiende-eeuwse beeldhouwer Jacques De Lalaing. Het interieur van de huidige editiekamer valt op door een schilderijenreeks met als thema's het plattelandleven en de mijnbouw in Limburg. In de raadszaal bevindt zich een groot glasraam van Robert Daniëls dat in 1956 werd toegevoegd. Dit moraliserende glas-in-loodraam toont in het midden het gezin als de hoeksteen van de samenleving. Links worden de landbouw, mijnontginning en economie uitgebeeld, aan de rechterzijde onderwijs, welzijn, cultuur en kunst.

Met die kunst en cultuur zijn we terug bij CIAP. Dat neemt het gebouw sinds midden oktober 2014 in gebruik met respect voor zijn eigenheid. De grote raadszaal wordt gebruikt als ontmoetingsplaats. Bezoekers en leden kunnen er onder meer terecht om kunstboeken in te kijken. Daarnaast organiseert CIAP hier lezingen en andere activiteiten. Een deel van de ruimte wordt ingenomen door 'het Kabinet', een box waar jonge beloftevolle kunstenaars hun werk gedurende een maand kunnen presente-

Tentoonstelling van Ronny Delrue in het voormalige provincieraadsgebouw van Limburg (foto K. Vrancken)

ren. Verder is er op de gelijkvloerse verdieping ook een kamer waarin een selectie van de vele edities die CIAP heeft uitgegeven, wordt gepresenteerd. Een statige trap leidt naar de eerste verdieping waar de verschillende ruimtes voor de hoofdtentoonstelling worden gebruikt. Die loopt telkens voor een drietal maanden.

De ruimtes van het gebouw zijn niet neutraal. Het zal dus voor de curatoren en/of kunstenaars telkens een uitdaging zijn om er actuele kunst te tonen. 'Karel', de openingstentoonstelling van Ronny Delrue, die liep tot 4 januari 2015, slaagde daar wonderwel in. In *H ART* (27.11.2014) schreef Annelies Vantghem dat het lijkt "alsof Delrues werken hier altijd al waren, met het gebouw een verleden delen en op hun verhuis wachten. Nu stappen we een monumentale schilderkunstige totaalinstallatie binnen, maken we een boeiende wandeling doorheen de kamers van een schilderij en (ver)dwalen we in de geest van Karel". Benieuwd of de volgende curatoren en kunstenaars het oude provincieraadsgebouw op zulke geslaagde manier kunnen 'gebruiken'.

Meer informatie vindt u via www.ciap.be

Congres

Joeri Mertens

VERSLAG ASCE-CONGRES, 1-3 oktober 2014

De Annual General Meeting van de Association of Significant Cemeteries in Europe (ASCE) ging door in Barcelona van 1 tot 3 oktober 2014. Het congressthema van dat jaar was *Beyond the death: Remembrance, Memory and Heritage*.

ASCE is een non-profit organisatie, opgericht in 2001. Ze vormt een Europees netwerk van publieke en private eigenaars die instaan voor het beheer van begraafplaatsen. Het netwerk heeft als objectief samenwerking bij de bescherming en onderhoud van begraafplaatsen te stimuleren, het promoten van begraafplaatsen als onderdeel van ons menselijk erfgoed en het verhogen van het bewustzijn van het belang van begraafplaatsen in Europa. Sinds 2001 werden ongeveer 150 begraafplaatsen erkend door ASCE als toonaangevend voor het funeraire erfgoed. België wordt in het netwerk vertegenwoordigd met de begraafplaatsen van Gent, Schoonselhof te Antwerpen en de begraafplaats van Laken.

Het netwerk wil kennis over erfgoedwaarde, onderzoek en beheer van begraafplaatsen delen en meer bekendheid geven.

Als onderdeel van de werking vallen verschillende initiatieven op:

- jaarlijkse organisatie van de 'week van de begraafplaatsen' (eind mei – begin juni). Die wordt in Vlaanderen en Brussel concreet georganiseerd door Epitaf vzw en Grafzerkje vzw.
- ASCE stelt de *European Cemeteries Route* op die in 2010 erkend werd als een *Cultural Route of the Council of Europe*. Momenteel bevat de toeristische route 63 begraafplaatsen in 50 steden en gemeenten, verspreid over 20 Europese landen. Het is een dynamische lijst, verschillende partners werken aan hun kandidatuur om aan de routelijst toegevoegd te worden. België is niet vertegenwoordigd in de route. Erkende begraafplaatsen krijgen de titel van *Significant cemetery*.
- jaarlijks organiseert ASCE een internationaal congres rond een funerair erfgoedthema.

Sinds circa 2011 wordt ASCE op professionele manier geleid. Sinds 2012 is de organisatie gevestigd in Bologna (Italië) en werden de statuten aan de Italiaanse wetgeving aangepast. Momenteel wordt hard gewerkt om ook de boekhouding in orde te krijgen. Van een vrij samenwerkingsverband wordt ASCE een goed gestructureerde en geoliede machine waar de inbreng van de leden zeer belangrijk is. ASCE profileert zich als overlegplatform dat ten dienste staat van de leden. Er wordt onder andere promotie gemaakt voor hun activiteiten. Naar de toekomst toe wordt een dialoogplatform voor onderzoekers uitgebouwd net als een digitaal overlegplatform voor de leden waar ze contactgegevens en partners kunnen vinden en internationale onderzoeksprogramma's kunnen lanceren. ASCE bouwt een foto-database uit die toelaat om foto's van *Significant cemeteries* gratis te verspreiden naar de leden zodat ze die in hun promotiemateriaal kunnen opnemen. Er wordt onderzocht of niet erkende begraafplaatsen aan die database kunnen worden toegevoegd.

De lidmaatschappen worden meer toegespitst op verschillende doelgroepen met elk andere rechten (private leden, begraafplaatsbeheerders, wetenschappelijke instituten). Er blijken momenteel 'actieve' en 'niet actieve' (=niet-betalende) leden te zijn. Van de laatste wordt nagegaan of ze nog lid willen blijven van de organisatie en onder welke vorm. Actieve leden worden meer betrokken bij de ASCE-werking door hun de kans te geven hun beheer, onderzoek en ontsluitingsprojecten in het daglicht te zetten. Zij mogen het ASCE-label gebruiken in hun communicatie. Het is de bedoeling om de website als informatieverstrekker zeer actueel te houden. Gegevens op de website blijken snel te verouderen en contactgegevens zijn soms foutief. De werking rond de *Significant cemeteries* wordt daarom voortaan 5-jaarlijks geëvalueerd om enerzijds af te wegen of de titel nog steeds verantwoord is en anderzijds de informatie up-to-date te houden. Naar de toekomst wordt gezocht of er voor de *Significant cemeteries* een online mobilegids kan worden ontwikkeld of op de website aangeboden, zodat een bezoekersroute op een *significant cemetery* kan aangeboden worden.

Het *European Institute for Cultural Routes*, in wiens programma de *Significant cemeteries* werden opgenomen, is gevestigd in Luxemburg. De routes worden regelmatig aan een evaluatie

onderworpen. De *Significant cemeteries-route* werd daarbij als één der beste beschouwd. Dat is ongetwijfeld het gevolg van de professionele aanpak van ASCE.

Vlaanderen en ASCE

Al snel tijdens het congres, en dan vooral tijdens de koffiepauzes, lunch en plaatsbezoeken was er contact tussen de verschillende aanwezige leden. Er is een oprechte interesse in elkaars werk en netwerking staat er hoog aangeschreven. Vlaanderen (dat geen betalend lid is van ASCE) was de enige Belgische vertegenwoordiger. Het is voorlopig onduidelijk of er nog andere Belgische leden zijn die verbonden zijn met ASCE. De leden van het *Steering Committee* drukten hun tevredenheid uit dat Vlaanderen interesse toont in hun project. Uit de gesprekken bleek een intermediair-positie van Vlaanderen als kenniscentrum, adviesverlener en potentiële bruggenbouwer tussen verschillende lokale beheerders enerzijds en ASCE anderzijds een mogelijke goede positie. De internationale kennis kan doorstromen naar het Vlaamse beleid en de lokale beheerder, terwijl lokale noden kunnen getoetst worden aan buitenlandse projecten.

Het congres

Tijdens het congresdeel werden 14 presentaties gebracht door Spaanse / Catalaanse en internationale sprekers (onderzoekers en beheerders). De lezingenreeks werd aangevuld met het bezoek aan de begraafplaatsen van Poblenou en Montjuïc, beiden in Barcelona. De toonaangevende lezingen worden onder samengevat.

Nick Lloyd, *Spanish Civil War tours*, opende de lezingen met een toelichting bij de *Fossar de la Pedrera* (Barcelona) waar slachtoffers van de Spaanse Burgeroorlog (1936-39) en het Franco-regime werden begraven. Hij haalde de problematiek van persoonlijke en collectieve herinnering aan. De verliezende partij van de burgeroorlog werd verboden om hun slachtoffers te herdenken. Niet alleen de collectieve herdenking maar ook persoonlijke herinnering van gestorven familieleden was onmogelijk. Generaties Catalanen zijn opgegroeid zonder te weten waar hun vader, grootvader, broer of zoon lag begraven. Pas in de jaren 1980 werd de site als herinneringsruimte ingericht. Er werden gedenktekens voor de vele gekende (de namen van slachtoffers werden in de site verwerkt) en anonieme slachtoffers opgericht. De *Fossar de la Pedrera* evolueerde vervolgens van een herdenkingsplaats voor slachtoffers van het Franco-regime naar een collectieve herdenkingsplaats voor slachtoffers van geweld en vervolging (onder andere een joods monument, vrijmetselaars en internationale brigades).

Agustí Colomines Companys van de *Josep Termes Chair University of Barcelona* sloot daarbij aan met zijn lezing *Remembrance: Between Memory and Invention*. Hij wees erop dat het menselijke geheugen (*Memory*) een zeer onbetrouwbaar iets is. Het is heel persoonlijk en wordt door een veelheid aan factoren beïnvloed. Het persoonlijke geheugen mag dan ook niet als pars pro toto voor de volledige collectieve herdenking (*Remembrance*) gaan

gelden. Voor de collectieve herdenking is een wetenschappelijke basis en consensus nodig. Het is neutraler dan het geheugen, het (ver)oordeelt niet. Het geheugen zal bijvoorbeeld wijzen op de wij/zij-tegenstelling van een oorlog, de persoonlijke emotionele ervaring, terwijl het neutralere *Remembrance* zich richt op het menselijke lijden van de oorlog. Toch merkte hij ook op dat zelfs de collectieve herdenking beïnvloedt wordt door politieke en sociale visies in bepaalde periodes die later terug worden verlaten. Een herdenkingssite kan daardoor relevant zijn op het ene moment en verlaten worden op het volgende.

Ioanna Paraskevopoulou, *First Cemetery of Athens*, lichtte toe waarom we (opzettelijk) vergeten en hoe archiefonderzoek ons geheugen kan verfrissen. Historische feiten en voor het grote publiek onbekende beweegredenen kunnen verklaren waarom bepaalde, op het eerste gezicht vreemde, graftekens tot stand kwamen. Het belang ligt dan niet alleen in het tastbare erfgoed maar ook in het ontastbare verhaal dat eraan vast zit. Een anoniem en verwaarloosd grafteken was opgetrokken voor een oorlogsmisdadiger. Er werd in 1945 beslist om het te verwijderen, wat nooit gebeurde. Het is nu een stille getuige van het oorlogsverleden en repressie. Een graf voor een zangeres op de nationale necropool (voorbehouden aan de grote mannen van de staat) kon pas opgetrokken worden toen haar weduwnaar beloofde een artistiek grafteken op te richten. Ioanna bewees aan de hand van deze graftekens op de begraafplaats van Athene dat kennis van de historische context (geleverd door gemeentelijke archieven) relevant is om het bestaan en uitzicht van graftekens te begrijpen.

Andreea Pop, *Spiru Haret University / Cemeteries Administration of Bucharest*, ging op hetzelfde elan voort door aan te tonen dat vergunningsaanvragen voor graftekens een schat aan informatie bevatten die relevant zijn voor de waardering, onderhoud en restauratie van graftekens. Grafkapellen zijn zeer private gebouwen die vaak moeilijk te betreden zijn. Archiefdocumenten bieden dan relevante informatie om de inrichting ervan te leren kennen.

Herinneringtoerisme werd aangehaald in de lezingen van José Manuel Mármol Servian (*Monturque City Council*) en George McCullough (*Glasnevin Trust*).

José Manuel Mármol Servian presenteerde de initiatieven die werden ontwikkeld op de begraafplaats van Monturque (provincie Cordoba). Het is een site die teruggaat tot de Romeinse periode. De begraafplaats is gelegen bovenop een Romeins Forum. Als toeristisch-educatief project worden bezoekers uitgenodigd om deel te nemen aan een Romeinse begrafenis, van het stervensmoment over de funeraire rituelen bij de dode, processie naar het graf en de verassing. Er wordt afgesloten met een Romeins grafmaal. De *reenactment* laat toe om recentere fenomenen te begrijpen. Zo waren betaalde pleuranten tot in de jaren 1960 veel voorkomend in Andalucia. Vele bezoekers hebben er nog van gehoord of hebben ze gezien. De stad kan dit educatief toeristische project ook buiten het toeristische seizoen

aanbieden. Het lidmaatschap van ASCE heeft dit toeristische aanbod in Monturque mee mogelijk gemaakt.

George Mc Cullough presenteerde de educatieve activiteiten die ontwikkeld worden door de *Clasnevin Trust* in Dublin. Hun organisatie beheert begraafplaatsen, crematoria en een funerair museum in Dublin. Op de begraafplaats zijn alle bekende leren terug te vinden. Hij bracht een verhaal van realistische verwachtingen en de noodzaak aan educatieve uitbouw voor verschillende doelgroepen. Tijden veranderen, ook daaraan werd aandacht besteed. 10 jaar terug zou een collectieve herinnering zonder onderscheid van politiek of religie in Ierland niet mogelijk zijn, nu wel. Daarop wordt stap per stap ingespeeld.

Lluís Garcia Petit, *Consultant on Cultural Heritage*, ging in op het belang van het immaterieel erfgoed op begraafplaatsen en het belang dat UNESCO daaraan hecht. Meteen gaf hij ook aan hoe vaag het begrip 'immaterieel erfgoed' is, door zijn ruime verspreiding, kader, veranderend karakter, en veelheid aan invalshoeken. De UNESCO-definitie voor immaterieel erfgoed is dan ook zeer complex omdat het die vele facetten en interpretaties wil vatten. Het is een uitgesproken consensus tekst.

"The intangible cultural heritage is transmitted from generation to generation, and is constantly recreated by communities and groups, in response to their environment, their interaction with nature, and their history. It provides people with a sense of identity and continuity, and promotes respect for cultural diversity and human creativity."

The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage defines the intangible cultural heritage as the practices, representations, expressions, as well as the knowledge and skills (including instruments, objects, artefacts, cultural spaces), that communities, groups and, in some cases, individuals recognise as part of their cultural heritage. It is sometimes called living cultural heritage, and is manifested inter alia in the following domains:

- *Oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;* (de dood in de spreektaal, zegswijzen, gezegden)
- *Performing arts;* (dodendans)
- *Social practices, rituals and festive events;* (grafrituelen, publieke en privaat, noordelijke en zuidelijke tradities, dodenherdenking, dodsprentjes, historische herinnering)
- *Knowledge and practices concerning nature and the universe;*
- *traditional craftsmanship.* (graftekens, technieken, symboliek)"

Ondanks het moeilijke karakter van immaterieel erfgoed is het een wezenlijk onderdeel van onze menselijke cultuur en dient dan ook in de evaluatie en waardebeoordeling van het funerair erfgoed meegenomen te worden als onderdeel van het tastbare erfgoed.

Kate Fabiani Rigo, *Faculties EST / University of Göttingen*, die onderzoek doet naar nieuwe vormen van herdenken en doodsbewering, reflecteerde over de moderne herdenkingsvormen die het graf als plaats van herdenken verdringen. De virtuele wereld

van het internet wordt opgezocht. Zij ziet dat graven kleiner en tijdelijk worden, *woodlandgraven* en anonimiteit terugkeren. Anderzijds wordt 'herinneren' zeer persoonlijk. In dat spanningsveld wordt het internet de drager voor het rouwproces. Het is een nieuwe 'eeuwigheid' waar voorlopig de klassieke vormentaal nog wordt overgenomen (grafzerk, kaars, tekst, gebed ...). Het is direct bereikbaar waardoor een bezoek aan de grafsite overbodig wordt. Nabestaanden en vrienden voelen geen nood meer om geld te spenderen aan een grafplaats. Er ontstaan ook nieuwe problemen omdat de digitale eeuwigheid geen rekening houdt met het verleden. Wat ooit op internet gezet werd, blijft circuleren ook na de dood.

Anna Fuentes, *Lloret de Mar City Council*, sprak over het belang van de historische context om het materiële erfgoed te begrijpen en te interpreteren. Ze bracht het voorbeeld van de begraafplaats van Lloret de Mar waar een belangrijk aandeel indrukwekkende Catalaanse funeraire kunst te vinden is. De verarmde bevolking emigreerde in de 19de eeuw naar Cuba. Sommigen werden er schatrijk en bij hun terugkeer richtten die *Americanos* grote graftekens op voor zichzelf en hun nabestaanden. De burgerij wenste een begraafplaats weg van de kerk wat voor conflicten met de religieuze overheid zorgde. Er waren 3 categorieën van grafplaatsen wat wijst op de sociale differentiatie op het einde van de 19de eeuw. De verhalen van de *Americanos*, verbonden aan het tastbare funeraire erfgoed probeert het gemeentebestuur via toeristische-educatieve projecten aan de toeristen duidelijk te maken. Er zijn dag- en nachtbezoeken, toeristen betalen om de begraafplaats te bezoeken, ... Er zijn echter ook grote uitdagingen op het vlak van beheer. Van concessiehouders wordt verwacht dat ze de graven onderhouden. Familieleden worden nu 90 jaar na datum opgespoord en aangemaand tot het uitvoeren van werken. Andere concessies worden door de gemeente overgenomen en zij voert het beheer uit.

Elisa Beneyto Gómez en Lluís Vidal Pérez, *Alcoi City Council*, lichtten hun werk op de begraafplaats van Alcoi toe. Doelgroepwerking met aangepaste tools is volgens hen van groot belang. Ze wezen op de toeristische potenties van begraafplaatsen en het belang om universiteiten, kinderen en scholen te betrekken bij de werking. Een bezoek aan een begraafplaats dient tussen het dagelijkse aanbod te staan en mag niet als iets bijzonders beschouwd worden. Er moet een voldoende en gevarieerd toeristisch en educatief aanbod zijn.

Thiago Nicolau de Araujo, Braziliaan en werkzaam in Berlijn (*Faculties EST / Free University of Berlin*) onderzoekt de migratie van Duitsland naar Brazilië tussen 1824 en 1945, en dat onder andere aan de hand van de bewaarde graftekens. Hij doet onderzoek naar hoe de Duitse cultuur in Brazilië bewaard bleef maar ook hoe die zich ging vormen als een aparte identiteit door de vermenging van Duitse lokale tradities enerzijds en de vermenging van Duitse en Braziliaanse tradities anderzijds. Via zijn studie poogt hij de begraafplaatsen op te waarderen als waardevolle historische sites en genealogische bronnen.

Suvi Leukumaavaara, *Researcher in Cultural Heritage* uit Finland lichtte een jong project (2013) toe dat in Finland aandacht wil besteden aan het funeraire erfgoed. Er worden twee begraafplaatsen uit Zuid-Finland onderzocht, een 18de-eeuws en één uit 1820. Doel is om de resultaten van het project vervolgens te delen met heel Finland. Ze wees vooral op de noodzaak tot ruime historische studie van de sites om zodoende adviesverlening verder te onderbouwen en te sturen. Ze kwam tot de conclusie dat de primaire bronnen onontbeerlijk blijven daar er nog te weinig onderzoek gebeurde of gepubliceerd werd. Experten moeten eigenlijk nog opgeleid worden. Meteen formuleerde ze ook enkele belangrijke beheersproblemen als eigenaarschap, verantwoordelijkheid concessiehouders, herbruik van grond en grafteken, ... Haar verhaal was voor vele aanwezigen een bevestiging dat iedereen in hetzelfde spanningsveld zit.

De plaatsbezoeken

Er werden twee begraafplaatsen in Barcelona bezocht: Poblenou (vroeg 19de eeuw) en Montjuïc (2de helft 19de eeuw). Poblenou is een voorbeeld van de formele begraafplaats met zeer structurele aanleg. Montjuïc is een getuige van de parkbegrafplaats Catalaanse stijl waar expliciet met de heuvel gewerkt wordt. Bekend, maar een interessante herontdekking, waren de bovengrondse begraving onder de vorm van muren van opgestapelde individuele en familiegraven. De prestigegraven lagen dan weer in volle grond. Aan die laatste werd de meeste aandacht besteed, terwijl de bovengrondse begravingen voor noord- en westeuropeanen het interessantst waren. De graftekens in Modernistastijl van circa 1900 op Montjuïc toonden de typische Catalaanse stijl in een ander perspectief. Daar werd de groep getrakteerd op een alternatieve rondleiding met acteurs die de

Begraafplaats Poblenou in Barcelona (foto J. Mertens)

overledenen verbeelden en 'hun' verhaal vertelden. Herinnering werd er heel tastbaar.

Conclusie

Het congres ging in op een veelheid aan facetten die verbonden zijn aan 'herinnering', en vooral het vergeten. Verschillende lezingen wezen op het belang van herinneren op basis van concreet onderzoek en niet op basis van een persoonlijk of collectief geheugen. Anderen sprekers poogden via toeristische ontsluiting, culturele projecten en wetenschappelijk onderzoek de herinnering op te rakelen of levendig te houden. Er werd aangetoond hoe sterk tastbaar en ontastbaar erfgoed met elkaar verbonden zijn en het ene niet zonder het andere mogelijk is. Het fragiele karakter van onroerend erfgoed wordt duidelijk wanneer nieuwe vormen van rouw het materiële graf en grafteken gaan vervangen. Zowel de lezingen als de persoonlijke gesprekken tussen de deelnemers leerde dat allen nog steeds met dezelfde problemen worstelen en pogen meestal zeer gelijkwaardige oplossingen te vinden.

Het congres bleek een interessant plateau om via netwerking kennis op te doen van buitenlandse initiatieven en ervaringen uit te wisselen. Onroerend Erfgoed was als enige Vlaamse (in uitbreiding Belgische) organisatie aanwezig op het congres. De interesse in de Vlaamse werking is groot net als de vraag tot meer samenwerking. Onroerend Erfgoed kan zich binnen ASCE profileren als wetenschappelijk instituut, een vinger aan de pols houden van de internationale evoluties en zich met zijn funerair erfgoed (bijvoorbeeld oorlogsbegraafplaatsen) internationaal profileren terwijl de nodige kennis naar het lokale niveau kan doorstromen.

Begraafplaats Montjuïc in Barcelona (foto J. Mertens)

Contactgegevens:
 Association of Significant Cemeteries in Europe
 Comune di Bologna –
 Biblioteca del Museo Civico del Risorgimento
 via de' Musei, 8
 40124 Bologna – Italië
www.significantcemeteries.org

Onderzoek

Heleen Schroyen

ONROEREND ERFGOED EN TOEGANKELIJKHEID

Het agentschap Onroerend Erfgoed streeft ernaar toegankelijkheid zo goed mogelijk te integreren in de publiek toegankelijke erfgoedsites. Dit betekent dat deze erfgoedsites bereikbaar, betreedbaar en bruikbaar zijn voor een divers publiek. Een onderzoeksproject over hoe erfgoed en toegankelijkheid beter op elkaar afgestemd kunnen worden, wil daartoe bijdragen.

Hoe kunnen onroerend erfgoed en toegankelijkheid zich verzoenen? Deze vraag vormde de rode draad in een onderzoeksproject waarbij erfgoedconsulenten en toegankelijkheidsadviseurs samen op zoek gaan naar succesfactoren die de toegankelijkheid in een erfgoedsite maximaal kunnen garanderen.

In dit onderzoeksproject, werden een twintigtal cases met erfgoedwaarde doorgelicht verspreid over heel Vlaanderen. Voornamelijk gebouwen, maar ook landschappen en archeologische sites kwamen aan bod. Daarbij werd niet enkel het eindresultaat besproken, maar ook het gevolgde ontwerp- en restauratieproces.

Naast deze doorlichtingen werden er per provincie twee workshops georganiseerd met erfgoedconsulenten en toegankelijkheidsadviseurs. In deze workshops wisselden ze inzichten en ervaringen uit en formuleerden ze voorstellen om de samenwerking te versterken.

De tussentijdse resultaten van dit onderzoek werden getoond op een druk bijgewoonde studiedag op 28 maart 2014 in het cultureel centrum 'De Grote Post', het gerestaureerde voormalige postgebouw in Oostende. De studiedag was opgevat als een platform voor verdere kennisuitwisseling tussen de erfgoedsector en de toegankelijkheidssector. De studiedag richtte zich

Nieuwe inkom ter hoogte van de lift CC 'De Grote Post' in Oostende
(foto K. Vandevorst)

daarom naast ontwerpers en stedenbouwkundige ambtenaren dan ook naar erfgoedconsulenten, toegankelijkheidsadviseurs en gebruikers.

Ondertussen is het onderzoek afgerond en zijn de eindresultaten gebundeld. Deze eindresultaten kunnen via de website van het agentschap Onroerend Erfgoed geraadpleegd worden. Het onderzoeksproject heeft aangetoond dat het mogelijk is om onroerend erfgoed en toegankelijkheid te verzoenen. De problematiek, de aanpak, de regelgevingen en het stramien voor het integreren van toegankelijkheid in een erfgoeddossier delen we daarom graag mee.

Meer informatie vindt u via www.onroenderfgoed.be

Geert Vynckier

TUINARCHEOLOGIE OP DE ONDERZOEKS-AGENDA?

Een recent artikel in *Relicta* 10, tijdschrift voor wetenschappelijk onderzoek van het agentschap Onroerend Erfgoed, toont de waarde aan van archeologisch onderzoek voor het begrijpen, de conservatie en de reconstructie van historische tuinen en verwante ontworpen landschappen. De meerwaarde van de archeologie in het onderzoek naar historische tuinen en het belang van die bijdrage aan de bewustwording rond historische tuinen verdienen de nodige aandacht.

Het archeologisch onderzoek, dat varieert van het bestuderen van luchtfoto's, historische kaarten en andere documenten over analytisch veldwerk en non-intrusief geofysisch onderzoek tot gedetailleerd opgraven, is een belangrijk middel om de evolutie en de belangrijkste kenmerken van historische tuinen en parken op te sporen.

De technieken van een zorgvuldige terreinanalyse en observatie tonen samen met wetenschappelijk onderzoek en registratie aan wat van oudere tuinen overgebleven is. Tevens zorgen ze voor een beter begrip van het vroegere uitzicht van deze tuinen. De resultaten zorgen eveneens voor een valabele controle van de nauwkeurigheid en de precisie van historische zichten en contemporaine documenten, zoals kaarten en geschreven getuigenissen. Door de aard van de gerelateerde overblijfselen aan te tonen kan men bij toekomstige herstellingen en herinrichtingen rekening houden met hun belang en kwetsbaarheid. Zo ontstaat er een goed conservatiebeheer. De opgraving van historische tuinaanleg en -aanplantingen vormt eveneens een basis voor een accurate reconstructie, zeker wanneer het hergebruik van originele bouwmaterialen bijdraagt tot de authenticiteit. De omvang van het archeologische veldwerk varieert aldus van de herkenning en het onderzoek van de zichtbare resten op het terrein tot de ondergrondse exploratie; deze kan gaan van een

opgraving van het volledige terrein tot een selectiever onderzoek dat zich specifiek op een bepaald aspect focust als hulp bij een reconstructie of uitsluitend uit academische interesse. Een systematische analyse kan helpen bij het onderscheiden van meerdere fasen in de groei van een site, waardoor verschillende ontwikkelingen, veranderende modes en hun contexten kunnen onderscheiden worden. De gedetailleerde gegevens, die men verkrijgt door archeologisch onderzoek, tonen aan hoe individuele vondsten eruitzagen en hoe ze werden opgebouwd. Ze brengen klaarheid over de onderlinge samenhang van de sporen, niet alleen wat betreft hun originele schema, maar ook over de topografische inplanting ervan. Analytisch veldwerk met het herkennen van al de aanwezige sporen, inclusief oude bomen en andere vegetatie, geeft ons een beter inzicht in voormalige aanplantingen en gecreëerde zichtlijnen. Tegelijkertijd breiden de bewijzen van oude patronen van landgebruik onze kennis van tuin- en parkontwerp uit, door ons te tonen hoe de latere ontwikkeling erdoor beïnvloed werden, waarbij in sommige gevallen de oudere resten speciale betekenis en een bepaalde identiteit voorzagen.

De meeste archeologische onderzoeken gebruiken en combineren meerdere technieken; naast veldprospectie worden ook verschillende aardobservatietechnieken gebruikt, zoals luchtfotografie en geofysisch onderzoek. Samen helpen ze ons verloren details te identificeren of zelfs verlaten sites te ontdekken. Terwijl terrassen en opgedroogde waterpartijen vaak de verandering in ideeën van tuinaanleg, waarbij zulke rigide structuren en hun symmetrische inplanting uit de mode raakten, hebben overleefd, zijn er toch slechts een klein aantal formele tuinen van die aard overgebleven. Voorbeelden van andere sites zijn eveneens beperkt, hoewel ze toch in verschillende periodes aangetroffen worden, gaande van de klassieke oudheid en eerdere perioden over de middeleeuwen tot heden. Ze kunnen variëren van het zorgvuldig ontworpen landschap rond Koninklijke domeinen, kastelen en andere grote residenties tot stadstuintjes; ook publieke parken en andere openbare perken horen erbij. Verder kan deze soort tuin bestudeerd worden in de uitvoerige

formele aanleg rond landhuizen met bijbehorende keukentuinen en parkland.

Het landschap, zoals het er nu bij ligt, is het resultaat van eeuwen ontwikkeling waarin talrijke processen van herinrichting dikwijls herkend kunnen worden en waaruit duidelijk blijkt dat het huidige uitzicht van tuinen opgebouwd is uit meerdere lagen. De identificatie van de verschillende patronen van ruimtelijke en chronologische variatie en de herkenning van hoe bepaalde kenmerken in relatie staan tot elkaar zijn een essentiële en eerste vereiste om de motivatie en perceptie van vroegere eigenaars en tuinontwerpers te verstaan. Archeologie is een krachtig middel om dergelijke details te ontdekken en kan daarenboven de aard van veranderingen aantonen. De elementen geassocieerd met vroeger waterbeheer, boom- en bosaanplanting, parkaanleg en landbouwactiviteiten maken allemaal deel uit van de lokale ontwikkeling en het karakter van het landschap. Samen met andere overblijfselen van oud landgebruik en exploitatie reflecteren ze aspecten van de sociale en economische geschiedenis en beïnvloeden ze de huidige ecologie.

Typische elementen van rigide landschapsontwerpen kunnen herkend worden vanaf de middeleeuwen en vroegere ontwerpen en hun beplanting kunnen soms bewaard zijn in de parklandschappen en andere ontwikkelingen. Landschapskenmerken (zoals terrassen, aarden wallen en rotswanden, individuele holttes en depressies) kunnen wijzen op voormalige tuinelementen. Deze kunnen ook soms herkend worden door de verschillen in grassen en andere vegetatieveranderingen. De historische lay-out van talrijke tuinen blijft bewaard onder de moderne grasvelden en gazons en de onderliggende verlaten koetswegen, andere verlaten wegen en paden in de tuin kunnen ons een beeld geven van hoe de landschapsmanipulatie de bezoeker ontzag moest inboezemen. Hoewel de tuinen op sommige plaatsen volledig overbouwd werden, kunnen moderne wegtrajecten af en toe oude toegangswegen of met bomen afgezoomde lanen doen voortleven.

Het potentieel van het overleven van de voormalige vormgeving van tuinen en parken kan bepaald worden door vast te stellen wanneer de basisstructuur van de site werd gecreëerd, wat de belangrijke fasen in de ontwikkeling ervan waren, welke vorm ze aannamen en wat er van overblijft. Zo een inschatting van de waarde van de archeologische en historische bronnen zou de basis moeten vormen voor conservatiebeleid en het beheer van de site.

De meeste onderzoekspaden van historische tuinen zouden moeten bestaan uit de onderstaande methoden, die gepast zijn voor alle soorten sites, of ze nu groot en goed gedocumenteerd zijn, of klein en obscuur.

Bureaustudie

De studie van de archiefbronnen voor de geschiedenis van om het even welke plaats en de bijhorende relevante kaarten geeft ons de mogelijkheid om de individuele fasen van de ontwikkeling van een landschap in kaart te brengen en soms nauwkeurig te dateren. Informatie die men kan halen uit luchtfoto's moet eveneens bekeken worden, net zoals eventueel beschikbare

The Privy Garden van het koninklijk paleis *Hampton Court* (London Borough of Richmond upon Thames) werd naar aanleiding van de restauratie onderworpen aan een grondig onderzoek, gaande van archiefstudie en geofysisch onderzoek tot archeologische opgravingen met het oog op de reconstructie van de tuin van koning William III (foto G. Vinckier)

LiDAR-gegevens, die specifiek voor het herkennen van sporen in beboste gebieden uitermate geschikt zijn. Naargelang de condities kunnen minuscule verschillen in het huidige reliëf benadrukt worden door schaduw of het langer aanwezig blijven van vorst of het blijven staan van oppervlaktewater; aldus kunnen nieuwe inzichten aan bepaalde sporen toegeschreven worden die anders vaag en onbekend zouden blijven voor de observator op het terrein. Op eenzelfde wijze kan verkenning vanuit de lucht sites onthullen waar de originele topografie vernietigd is en enkel nog bodemsporen en verkleuring van de gewassen wijzen op een verdwenen tuin. Verschillen in vegetatie en de gevoeligheid voor uitdroging bij droog weer kunnen eveneens helpen om vroegere tuin- en plantarrangementen te achterhalen. Al deze informatie zou moeten overgebracht worden naar een uniforme schaal op een moderne cartografisch laag. De sequentie van de ontwikkeling kan dan gereconstrueerd worden in een serie van landschapregressiekaarten om de veranderende karakteristieken in verschillende periodes aan te tonen en om zo de essentiële kwaliteiten van de site te kunnen definiëren. De details kunnen tevens in een GIS-databank omgezet worden om ze als beheersinstrument te gebruiken.

Veldarcheologie

Veldwerk, de inspectie van visuele restanten inclusief, is de volgende stap in het onderzoek. De hellingen en de greppels van vroeger opgerichte wegen en grachten kunnen oudere tuinkenmerken zijn, terwijl glooiingen met een minder steile helling en andere depressies de lijnen van bermen en verzonken paden markeren. Oude plantenperken kunnen evenzo geïdentificeerd worden. Alle restanten moeten accuraat worden opgemeten met een volledig metrisch deskundig onderzoek om zo een plan te produceren dat de complete context, de ruimtelijke relatie en de relatieve hoogte toont. Dit zou dan uiteindelijk nog moeten worden uitgebreid met een gedetailleerd onderzoek van de grondwerken zoals taluds en andere zichtbare archeologische resten, waarbij de grootte en aard van enig verval moeten getoond worden.

Het topografische onderzoek moet ook gelinkt worden aan de ontleding van toegangswegen, de grenzen en andere bouwresten van de tuinen of parken. Ook de identificatie en het registreren van historische bomen is nodig. Zelfs het nemen van stalen met een boor of het nemen van een staal van een dood specimen is aan te raden voor dendrochronologie en groeianalyse. Buiten het noteren van de aanwezigheid van bomen en andere flora die geassocieerd kunnen zijn met historische beplanting moet ook het algemene karakter van de vegetatie en het bladerdak in acht genomen worden. De soort, vorm en takstructuur van overlevende bomen en struiken kan bewijzen leveren voor voorafgaande functie en gebruik. Voorbeelden zijn afgeknotten bomen, haagaanplantingen en kunstsnoeien. Datums voor aanplanten of veranderingen in het snoeien kunnen zo ingeschat worden en cultiveringsmethoden kunnen gesuggereerd worden door het bestuderen van knoest- en wortelstructuren. Variaties in oppervlaktevegetatie die staan voor vorige tuinindelingen en bewijs voor plaatsen waar vroeger bomen stonden moeten ook

in kaart gebracht worden, in het bijzonder waar ondiepe depressies van verrotte wortels zorgden voor de groei van netels en distels langs lijnen van verdwenen wegen.

Geofysisch onderzoek

Een volgend non-destructief onderzoek is de geofysische prospectie. Dit kan de resultaten van andere vormen van prospectie vergroten of het kan gebruikt worden bij het onderzoeken van grasvelden en zelfs geploegde sites waar occasionele bodemsporen en gewasverkleuringen (*crop & soil-marks*) de enige indicaties kunnen zijn van verdwenen sporen. In gunstige omstandigheden hebben zowel elektrische weerstandsmeting als magnetometrie hun waarde bewezen. Weerstandsmeting is vooral geschikt om resten met een grote weerstand, zoals compacte oppervlaktes van vroegere paden, metselwerk en drainages, op het spoor te komen. Grote vochtigheid van de bodem creëert lage weerstandslocaties, vooral te vinden in bloembedden, boomkuilen en de opvullingssedimenten in kanalen en vijvers. Magnetometrie, dat het contrast meet tussen de magnetische eigenschappen van begraven sporen en de omliggende bodem, wordt dikwijls gebruikt om meer details te kunnen herkennen. Deze techniek is vooral gevoelig voor ijzerhoudende materialen en kan helpen bij het opsporen van ijzeren voorwerpen, zoals de begraven palen van een oude pergola of bij uit elkaar houden van verschillende soorten. Ook bloemperken zijn zo gevonden in optimale omstandigheden waar oude bemesting de bodem verrijkte.

Opgraven

Archeologische opgravingen en aanverwante onderzoeken, zoals chemisch bodemonderzoek en biologische analyse, kunnen eveneens toegepast worden om de site in zijn geheel beter te begrijpen of in het kader van specifieke ontwerpvoorstellen. De omvang loopt van het veelomvattende tot het selectieve. Afzonderlijke aspecten kunnen onderzocht worden, louter uit academische interesse in de historische informatie of om de historische correctheid van een reconstructie te toetsen. Het onderzoek kan zowel gebruikt worden om gedetailleerde informatie te bekomen van de geschiedenis van de site en de ontwikkeling ervan, het uiterlijk op een bepaald tijdstip bepalend, als om het de graad van bewaring van de begraven lay-out te testen om er zeker van te zijn dat belangrijke sporen niet verloren gaan of verdwijnen tijdens routineonderhoud of herstellingen. Staalnamestrategieën kunnen variëren van het ontdekken van een volledige formele lay-out als voorbereiding op een accurate reconstructie tot het onderzoek van de opvallendste punten en belangrijkste elementen van het terrein. De opgraving van paden, bijvoorbeeld, kan bewijs leveren van het gebruikte constructiemateriaal, samen met details van hun vroegere afmetingen en profiel, maar geeft ook indicaties voor hun vatbaarheid voor beschadiging.

Naast zulke informatie kan een gedetailleerde archeologische opgraving eveneens tonen hoe de grond was voorbereid om het origineel design uit te zetten en te creëren. Sporen van planten, geassocieerd met vroegere tuinkenmerken, kunnen bewaard zijn

in oud vijverslib en andere bodems. Ze kunnen zaden, pollen en fytolieten (minerale deeltjes, gevormd in plantweefsel) bevatten of macrofossiele resten zoals bladeren, boomstammen, hout en wortels. De resten van weekdieren, insecten en gewervelde dieren kunnen informatie leveren over de vroegere omgeving en kunnen archivalische gegevens aanvullen. Andere onderzoeken van de grond zelf kunnen aantonen hoe de omvang en de aard van een weloverwogen verrijking en verbetering was en indicaties geven van de originele tuinpraktijken. Hoewel, terwijl de individuele bloemperken kunnen suggereren welke types ze ooit bevatten – bijvoorbeeld die met ondiepe wortels of diegenen die een diepere bodem nodig hebben om in te groeien – het nemen van stalen geeft vaak geen informatie over waar specifieke planten voorheen groeiden. De reconstructie van aanplantingen en bloemperken berust daardoor meestal op ander bewijs en blijft daarom nog vaak slechts een vermoeden.

Recente tuinarcheologische projecten in Vlaanderen gebeurden in de *Neue Garten* in Alden Biesen (Bilzen) en in de binnentuin van het Plantin-Moretusmuseum in Antwerpen.

Hieronder volgt een samenvatting van de resultaten.

Neue Garten in de Landcommanderij Alden Biesen in de provincie Limburg

De ontwikkeling van de tuinen in de Landcommanderij te Alden Biesen begon in de tweede helft van de 16de eeuw. De *Neue Garten* werd aangelegd tussen februari-maart 1786 en juni 1787 volgens een ontwerp van Ghislain-Joseph Henry. Het moest een modieuze Engelse tuin worden op de noordelijke helling van de Vliegen- of Winterberg. Het plan voorzag architecturale elementen, waterwerken, terreinalteraties en vele soorten planten. Het was de laatste stap in de ontwikkeling van Alden Biesen onder de Teutoonse ridderorde, want later, tijdens de Franse Revolutie, werd het domein geconfisqueerd en kwam het in privébezit. Tijdens deze periode met wisselende eigenaars werd de tuin steeds meer verwaarloosd ten gevolge van verarming van de eigenaars en hun onvermogen om zelfs de gebouwen te onderhouden. Na de Eerste Wereldoorlog werd zelf het meest basale onderhoud veronachtzaamd en op een bepaald moment werden

een groot aantal Canadese populieren aangeplant. De huidige tuin heeft het typische uitzicht van Haspengouws bosland en de 18de-eeuwse tuin is zo goed als verdwenen: tuinarcheologie was noodzakelijk om het historische kaartenmateriaal te verifiëren. Zoals al gezegd ligt de tuin op een kleine, vergrote heuvel. De gebouwen bevinden zich in het laagste gedeelte en grond- en oppervlaktewater wordt zo afgevoerd naar de omliggende gracht. De instabiele bodem bestaat uit verschoven sedimenten en bevat lokaal talrijke fossiele schelpfragmenten.

Het doel van het veldwerk was het traject van de verschillende tuinpaden vast te stellen. Veertig sleuven werden met de hand uitgegraven, beginnend vanaf de poorten, langsheen de individuele routes die de paden volgen op historische kaarten. Eén sleuf werd machinaal uitgegraven doorheen het opgevulde kanaal bij de zogenoemde tempel van Minerva. Het onderzoek werd gedurende vijf dagen uitgevoerd in juli 2007.

De opgegraven paden werden proper gemaakt en hun breedte en diepte onder het moderne grondniveau werden opgetekend. De opgraving en onderzoek van deze paden verschaft een relatieve chronologie van de paden in de *Neue Garten*, die vergeleken kan worden met het historische kaartenmateriaal. Het vroegste oprijlaansysteem overleeft in de westelijke helft van de tuin en lijkt contemporain met de zuidelijke poort en geassocieerde afsluitmuren, die verschillende structuren in de tuin met elkaar verbonden. De oprijlanen liepen grotendeels volgens rechte lijnen, alleen de met haagbeuk afgeboorde laan rond de keukentuin verzachtte de strakke lijnvoering. Onderdelen van het vroege ontwerp kunnen gedetecteerd worden in het plan van 1813, net zoals enkele minder formele componenten. Het opvallendste kenmerk is de artificiële, kronkelende rivier door het midden van de tuin, die het tempeleilandje omgaf. De oevers bleken echter instabiel, wat resulteerde in een demping van de kanalen rond het eilandje. Een rondgaand pad in het oosten komt overeen met de afbeelding op de kaart van 1873, maar kan ouder zijn. Ook in het zuidoosten komt een deel van het grenspad overeen met deze kaart. Verder lijken de andere onderzochte paden – behalve misschien het pad bij de *grotto* (een artificiële grot) – van recentere oorsprong.

De rudimentaire en ondiepe aard van de resten van de tuinpaden maakt hen extra kwetsbaar voor beschadiging. Bij het onderhoud dient hier dan ook rekening mee gehouden te worden en het lijkt aangewezen alle werkzaamheden in de tuin slechts onder vakkundig toezicht te laten plaatsvinden.

Ten slotte toonde de opgraving aan dat verder archeologisch onderzoek van de waterelementen en de ruïnes van de gebouwen interessante resultaten kan opleveren.

Archeologisch onderzoek in de tuin van het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

Het gebouwencomplex van het Museum Plantin-Moretus (MPM) heeft een rijke geschiedenis. Het komt voort uit de *Officina Plantiniana*, gesticht door Christoffel Plantin in 1555. Het is het enige nog bestaande druk- en uitgevershuis uit de renaissance en barokperiode. Generaties na Plantin veranderden het gebouwencomplex in een echt stadspaleis, dat werk en

Gezicht op de deels gedempte aangelegde rivier in het oostelijk deel van de *Neue Garten* in Alden Biesen, Bilzen (foto G. Vinckier)

wonen combineerde, met verschillende vleugels in Vlaamse renaissancestijl rond een rechthoekig binnenhof. De archieven van het MPM werden ingeschreven als *UNESCO Memory of the World*-erfgoed in 2001 en de gebouwen verschenen in 2005 op de lijst van het UNESCO-Werelderfgoed. Christoffel Plantin was een liefhebber van planten en de tuin weerspiegelde vanaf de 16de eeuw de horticulturele modes. De vele buitenlandse bezoekers waren enthousiast over de luxueuze tuin. Hoe de tuin er juist uitzag is een moeilijk te beantwoorden vraag.

Gelukkig kunnen we veel details ontdekken in de familiearchieven van Plantin-Moretus (vooral oude rekeningen leveren kostbare informatie) en is er ook contemporair afbeeldingsmateriaal. Zonder in detail te gaan, bieden beide bronnen een belangrijke inkijk in de historische ontwikkeling van de tuin, in het bijzonder voor de 17de eeuw.

In 2005 zette het MPM een project op poten om de binnentuin te restaureren en te recreëren naar een tuintekening uit de het tweede kwart van de 17de eeuw. Om een wetenschappelijke aanpak te waarborgen werd een multidisciplinair comité opgericht. Dat besloot dat tuinarcheologie een noodzakelijke aanvulling was op archiefstudie en dus startten de archeologische dienst van de stad Antwerpen en het agentschap Onroerend Erfgoed samen een project op. Dit leidde tot een aantal proefboringen in 2006. Daaruit bleek dat de bodem tot twee meter onder het actuele tuinniveau sporen van menselijke activiteit bevatte. Er werden echter geen paleobotanische resten, noch sporen van bovenste bodemlagen gevonden. Toch werd er besloten tot verder archeologisch onderzoek, omdat dit de enige mogelijkheid was om tastbare resten van de voormalige tuin(en) te ontdekken. In juni 2008 werd er begonnen met archeologische opgravingen in de zuidelijke helft van de binnenhof, de zone die beschouwd werd als het kwetsbaarst en meest waardevol. De opgraving duurde twee weken. Het doel was materiële resten van de voormalige tuin(en) op te sporen, te registreren en te interpreteren en de resultaten te gebruiken om bij te dragen aan het nieuwe historische tuinontwerp. Tegelijkertijd werd het project door het opgravingsteam beschouwd als een pilootproject voor stedelijke tuinarcheologie. Daarom werd er bijzondere nadruk gelegd op de toegepaste methode en de relevantie van de tuinarcheologie in een interdisciplinaire context.

In totaal werden tien sleuven met de hand uitgegraven om zoveel mogelijk stratigrafische gegevens te achterhalen. Uit de opgravingen bleek dat de stratificatie over de gehele site min of meer dezelfde is. Onder de bovenlaag, die tweehonderdvijftig tot driehonderd millimeter dik is, bevindt zich een homogene bruine zandige laag van circa tweehonderd millimeter, die partikels van baksteen, kalkmortel en houtskool bevat. Dan volgt een heterogene laag van geel en lichtbruin zand, houtskool, baksteenfragmenten en kalkmortel. In deze laag bevinden zich archeologische resten. Op een diepte van negenhonderd millimeter bevat de laag meer bakstenen brokstukken en op één meter zeventig vindt men een grijze laag met baksteenfragmenten. De opvallendste vondst was die van een drainagesysteem, bestaande uit twee kanalen die uitmondden in een centrale collector. De meeste andere vondsten waren terug te voeren op de

recentste tuinaanleg. De afvoer bleek bij nadere inspectie nog steeds te werken, wat het nemen van grondmonsters nutteloos maakte. Het drainagesysteem kan samen met de opgegraven lagen misschien in verband gebracht worden met de uit archieven gekende 18de-eeuwse niveauverhoging en afvoeraanleg, die dienden om overstromingsproblemen aan te pakken. Deze aanpassingen hebben waarschijnlijk de sporen van vroegere tuinaanleg vernietigd. Andere historische referenties konden niet bevestigd worden, maar hierbij moet aangestipt worden dat slechts een deel van de tuin opgegraven werd, al is het door de 18de-eeuwse afvoeraanleg onwaarschijnlijk dat er nog oudere sporen over zijn. Het feit dat de oude drainage nog steeds werkt, pleit wel voor een behoud en functionele integratie in een toekomstige historische heraanleg van de tuin.

Besluit

Archeologie is een belangrijk hulpmiddel om historische tuinen en parken te begrijpen. Ze toont wat overgebleven is en bewijst of weerlegt de visie van andere bronnen. Om de details van tuinaanleg en -vorm vast te stellen, om tot een goed beheer te komen en om een degelijk restauratiebeleid te voeren, is de tuinarcheologie essentieel. Puur praktisch kan men zeggen dat het opgegraven grondplan als model kan dienen voor accurate reconstructie en dat door het gebruik van dezelfde materialen als degene die opgegraven zijn de authenticiteit van de site vergroot. Door zorgvuldig onderzoek is het verder mogelijk individuele fases binnen de ontwikkeling van de site te onderscheiden en hieruit modetrends en algemene evoluties af te leiden. De vele details die door de tuinarcheologie ontdekt kunnen worden, dragen verder bij tot het beter begrijpen van de culturele identiteit, ontwikkeling en betekenis van tuinen. De groeiende toepassing van de tuinarcheologische methodologie in verschillende Europese landen, in de Verenigde Staten van Amerika en in delen van Azië getuigt van de groeiende internationale erkenning van deze multidisciplinaire aanpak. Hopelijk dragen de resultaten van de recente archeologische onderzoeken in Vlaanderen verder bij tot de ontwikkeling van de tuinarcheologie als wetenschappelijke discipline.

De binnentuin van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen tijdens een beperkt archeologisch onderzoek. (foto G. Vinckier)

We are not impotent - we pallid stones
Not all our power is gone - not all our fame -
Not all the mystic of our high renown -
Not all the wonder that encircles us -
Not all the mysteries that in us lie -
Not all the memories that hang upon
And cling around about us as a garment,
Clothing us in a robe of more than glory'.

Edgar Allen Poe, eindregels van zijn gedicht *The Coliseum*

uit enkele hoofd- en zijgrachten met verdere vertakkingen in sloten en kanaaltjes. In de Bergenmeersen wordt in het kaartboek van 1784 één hoofdafwatering aangeduid als *fossé capital de marecage* (68). Het nabijgelegen gebied van de Paardeweide wordt gedraineerd door de Bansloot die ook de gemeentegrens vormt met Berlare. Uit de schets van de Schelde uit 1772 blijkt dat de waterhuishouding van dit gebied gecontroleerd werd door de *Beerleere Sluys* en de *Serros Sluys*. In de loop van de 19de en 20ste eeuw worden nog enkele kleine sluizen toegevoegd. Het onderhoud van de sloten in de meersen maakte vaak deel uit van de pachtovereenkomst. Van de grondeigenaars en gebruikers zelf werd verwacht dat ze een financiële bijdrage leverden voor het onderhoud van de sluizen (69).

Een kostelijke zaak

Ter controle van de infrastructuur werden jaarlijks de waterlopen, sloten en kanaaltjes 'geschouwd' waarbij vooral aandacht werd besteed aan de goede doorstroming van het water. Voor het dijkonderhoud was het lokale bestuur gemachtigd belastingen of *dijkgeschot* te innen. Zo wordt in 1594 een dergelijke *ommestelling* goedgekeurd om de kosten op te vangen van de herstelwerken aan de nieuwe stenen sluis te Uitbergen (70). In Wichelen bestonden in de 17de eeuw verschillende organisaties of broeken die instonden voor een goede waterhuishouding door onder andere de nodige onderhoudswerken uit te voeren. De kosten werden ook hier verhaald op de grondeigenaars of *aangelanden*. Rekeningen van de broeken uit de 17de eeuw vermelden allereerste reparaties aan de dijken en sluizen. Zo wordt er een arduinen steen geleverd voor de nieuwe sluis in de Bergenmeersen en een *schuyt steen gruyts gelost aende sluyse van dit brouck* (71). Tijdens de jaarlijkse schouwingen werden de

nodige reparatie- en onderhoudswerken opgelijst. De Wichelse gelanden krijgen zo in 1764 het bevel *de sijpe... te openen, ruymen ende te verbreden* (72). Na een visitatie van de zomerdijken te Uitbergen in 1725 werden talrijke boetes uitgeschreven omdat de dijken niet voldoende hoog of sterk waren. De aangelanden van de meersen te Wichelen kregen in 1720 de opdracht de dijken *te rijsen naer behooren* (73). Andere vaak terugkerende eisen waren het verwijderen van struiken en beplanting langs de sloten, het vullen van putten in de dijk en het ruimen van sloten en grachten. Ondanks deze controles weigerden veel gelanden te betalen en liet de toestand van veel dijken en sluizen in de 18de eeuw te wensen over. Door de slecht onderhouden zomerdijken langs de vloeimeersen nam het risico op overstromingen toe. Talrijke registraties van ondergelopen meersen en landen uit de 18de en 19de eeuw getuigen van de overstromingsellende. Om tegemoet te komen aan de groeiende nood aan organisatie en kwaliteitscontrole konden grondeigenaars zich vanaf de 19de eeuw verenigen in een watering. In 1879 werd de *Watering van de Bergenmeersch* opgericht met een oppervlakte van circa 40 ha. Voordien waren in 1867-1868 reeds de wateringen van het *Groot Wichelsch Broek* en de *Wichelschen Weert* opgericht (74). Belangrijkste taken waren het onderhoud van de bevoeiing- en drainagesloten en het steken en sluiten van de gaten voor bevoeiing van de meersen. Dit ging gepaard met het opstellen van een algemeen reglement met alle rechten en plichten van eigenaars en gebruikers.

Eens de lager gelegen gronden omgevormd waren tot meersen, bleef het grondgebruik nagenoeg stabiel. Ondanks latere grootschalige werken zoals de rechttrekking van de Schelde te Wichelen in 1892, bleven ook percelering en infrastructuur

De zomerdijken langs de Schelde op een schets uit 1772
(© Rijksarchief Gent)

Het resultaat van het recht-trekken van de Schelde bij Wichelen op de topografische kaart van 1893
(© NGI)

De nieuw opgerichte sluis in de Bergenmeersen
(foto K. Vandevorst)

grotendeels ongewijzigd tot in de 20ste eeuw. Het rivierlandschap van de cluster Kalkense Meersen weerspiegelt de historische onderlinge samenhang tussen de hoger gelegen bewoningskern met het oude akkercomplex enerzijds en de lagergelegen hooilanden anderzijds. Door het oprichten van dijken, de aanleg van wegen en het installeren van sluizen en sloten, werden de riviergronden een belangrijk onderdeel van de landbouweconomie. Deze evolutie vertaalde zich in het landschap en is tot vandaag herkenbaar.

Het Sigmaplan en onroerend erfgoed: een proces van water, wikken en wegen

In het kader van de Sigmaplan werken uitgevoerd door Waterwegen en Zeekanaal NV (WenZ) werd in de zone Bergenmeersen een gecontroleerd overstromingsgebied met gereduceerd getij ingericht. Een nieuwe sluis laat het Scheldewater in- en uitstromen op het ritme van eb en vloed. Het doel, naast extra waterberging bij extreme weersomstandigheden, is de ontwikkeling van *wetland*-natuur met slikken, schorren en wilgenvloedbos. De zone Paardeweide is voorzien als gecontroleerd overstromingsgebied, wat concreet een inrichting met broekbossen en drassige graslanden inhoudt. Een deel van het gebied Wijmeers zal eveneens onder getijdeninvloed komen zodat ook hier zoetwaterslikken- en schorren kunnen ontstaan. Aan de hand van de resultaten van het hierboven geschetste onderzoek konden hier en daar de plannen voor deze realisaties worden bijgesteld, zodat archeologisch erfgoed 'in situ' kon behouden blijven. Zo werd in de Bergenmeersen de locatie van de noordelijke getijdengeul meer naar het noorden gelegd dan oorspronkelijk was voorzien. Op deze manier stroomt deze geul op de plaats van de prehistorische Schelde, en kon vermeden worden dat het prehistorische sitecomplex ten

zuiden hiervan zou eroderen. De binnenkant van de huidige geul werd om die redenen bovendien extra versterkt. Ook in de Paardeweide werden de plannen licht gewijzigd. Hier werden de geplande waterpartijen zo aangelegd dat zij eveneens prehistorische archeologische sites vermijden.

De inrichting met drassige graslanden die beheerd worden door lokale boeren, resulteert in een landschapsbeeld dat het historisch grondgebruik weerspiegelt en dus een cultuurhistorische meerwaarde biedt. In de Wijmeers 2-zone ten slotte werd de aanleg van het dijklichaam plaatselijk aangepast, eveneens voor het vrijwaren van een prehistorische site. Zoals deze bijdrage verhaalt, werden sites die niet konden worden behouden, geregistreerd door middel van archeologische opgravingen. Daarnaast is er binnen de werking van het Sigmaplan eveneens aandacht besteed aan de ontsluiting van de onderzoeksgegevens naar een breed publiek, via verschillende infomomenten, publicaties (75) en presentaties, infoborden en een tijdelijke tentoonstelling van enkele hoogtepunten van het onderzoek in de werfkeet van WenZ. In de internationale aandacht die het Sigmaplan krijgt, lift het erfgoedverhaal dan ook volwaardig mee. Op termijn zal dit verhaal eveneens geïntegreerd worden in de wandelroutes doorheen het gebied.

Besluit

Onderzoek in het kader van het Sigmaplan bood ons een glimp van wat de riviervlaktes bij de Kalkense Meersen te bieden hebben aan archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed. Zoals verwacht blijkt dat zeer veel te zijn, met relicten en vondsten uit de prehistorie, ijzertijd, Romeinse periode en middeleeuwen. Het meersengebied evolueerde in de laatste 10.000 jaar van een zeer rijk en biodivers gebied, dat enorm aantrekkelijk was voor prehistorische jagers-verzamelaars en eerste landbouwers, over een ondoordringbaar moerasgebied, tot vervolgens het weidegebied zoals we dit tot voor kort kenden, om te eindigen in de huidige inrichting als overstromingsgebieden.

De proactieve samenwerking tussen WenZ en het agentschap Onroerend Erfgoed toonde dat het via goede communicatie mogelijk was het erfgoedverhaal in enige mate te verzoenen met de ingrijpende realisatie van de overstromingsgebieden. Dit is vooral zo voor het archeologische, echter in veel minder mate voor het cultuurhistorische erfgoed. De toekomst zal moeten uitwijzen hoe deze gebieden verder zullen evolueren, en of dit verdere impact zal hebben op het onroerend erfgoed. De monitoring van de Sigma- gebieden zal dan ook vanuit de 'hoek' van het erfgoed verder opgevolgd worden.

Erwin Meylemans en Inge Verdurmen zijn als erfgoedonderzoekers van respectievelijk archeologie en landschap verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed

Eindnoten

- (1) <http://www.sigmaplan.be/nl/projectgebieden/kalkense-meersen>
- (2) BOGEMANS F., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A. en VERDURMEN I., *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan, Sigma-cluster Kalkense Meersen, zone Wijmeersen 2*, Brussel, 2008; BOGEMANS F., JACOPS J., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A. en VERDURMEN I., *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan, Sigma-cluster Kalkense Meersen, zone Wijmeersen 1*, Brussel, 2009; ID., *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan, Sigma-cluster Kalkense Meersen, zone Bergenmeersen en Paardenweide*, Brussel, 2009.
- (3) Dit onderzoek werd uitgevoerd door een multidisciplinair team. Deze bijdrage is het resultaat van de samenwerking met collega's Frieda Bogemans (geologie), Annelies Storme en Koen Deforce (paleo-ecologie), Yves Perdaen, Nele Vanholme en Jonathan Jacops (archeologie), Julie Lambrecht en Leentje Linders (conservatie), en Liesbeth Van Camp (depot). Verder willen we ook Walter Bartels, Marnic Temmerman, Rida Kaddachi, Mohammed Bouzakoura en Sandro Di Domenico bedanken voor de ondersteuning bij het terreinwerk. Een speciaal woord van dank ook voor Michael De Beuckelaer (WenZ).
- (4) BOGEMANS F. en VANDENBERGE D., OSL dating of an inland dune along the lower River Scheldt near Aard (East Flanders, Belgium), in *Netherlands Journal of Geosciences*, jg. 90, nr. 1, 2011, p. 23-29.
- (5) BOGEMANS F., MEYLEMANS E., JACOPS J., PERDAEN Y., STORME A., VERDURMEN I. en DEFORCE K., The evolution of the sedimentary environment in the lower river Scheldt valley (Belgium) during the last 13,000 a BP, in *Geologica Belgica*, jg. 15, nr. 1-2, 2012, p. 105-112.
- (6) MEYLEMANS E., BOGEMANS F., STORME A., PERDAEN Y., VERDURMEN I., DEFORCE K., *Lateglacial and Holocene fluvial dynamics in the Lower Scheldt basin (Belgium) and their impact on the presence, detection and preservation potential of the archaeological record*, in *Quaternary International*, nr. 308-309, 2013, p. 148-161.
- (7) BATS M. en DE REU J., *Evaluerend onderzoek van boringen in de Kalkense Meersen (Oost-Vlaanderen, België)*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 26, 2006, p. 171-176.
- (8) PERDAEN Y., MEYLEMANS E., BOGEMANS F., STORME A., VERDURMEN I., *Prospectie en evaluatieonderzoek in het kader van het Sigmaplan in de Wijmeersen (gem. Schellebelle, prov. Oost-Vlaanderen)*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 28, 2008, p. 125-134; PERDAEN Y., JACOPS J., MEYLEMANS E., BOGEMANS F., STORME A. en VERDURMEN I., *Prospectie en evaluatieonderzoek in het kader van het Sigmaplan, deel 2*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 29, 2009, p. 121-129; PERDAEN Y., MEYLEMANS E., BOGEMANS F., DEFORCE K., STORME A. en VERDURMEN I., *Op zoek naar prehistorische resten in de wetlands van de Sigmacluster Kalkense Meersen. Prospectief en evaluerend archeologisch onderzoek in het gebied Wijmeersen 2, zone D/E (Wichelen, prov. Oost-Vlaanderen)*, in *Relicta*, nr. 8, 2011, p. 9-46.
- (9) PERDAEN Y., MEYLEMANS E. en VANHOLME N., *Preventief onderzoek in het kader van het Sigmaplan te Wichelen-Bergenmeersen (Oost-Vlaanderen, B)*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 33, 2012, p. 75-89.
- (10) CROMBÉ PH., VAN STRYDONCK M. en HENDRIX V., *Absolute dateringen van hertengeweien bijlen uit de Scheldevallei: resultaten van een recent onderzoeksproject*, in *VOBOV-info*, nr. 50, 1999, p. 7-14.
- (11) HASSE G., *Wichelen préhistorique*, in *Bulletin de la Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire*, jg. XLIX, 1934, p. 65-74; HASSE G., *Wichelen préhistorique-2e partie*, in *Bulletin de la Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire*, jg. L, 1950, p. 29-46.
- (12) PERDAEN Y., SERGANT J., MEYLEMANS E., STORME A., DEFORCE K., BASTIAENS J., DEBRUYNE S., ERVYNCK A., LANGOHR R., LENTACKER A., HANECA K., DU RANG E., CROMBÉ PH., *Noodonderzoek van een wetland site in Bazel-Sluis (Kruibeke, Oost-Vlaanderen, B): een nieuwe kijk op de neolithisatie in Vlaanderen*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 31, 2011, p. 31-45.
- (13) Andere bewoningssites zijn gevonden te Waardamme en Hertsberge.
- (14) VERBRUGGEN C., DENYS L. en KIDEN P., Belgium, in BERGLUND B., BIRKS H., RALSKA-JASIEWICZOWA M. en WRIGHT H. (red.), *Palaeoecological events during the last 15000 years: Regional Syntheses of Palaeoecological studies of lakes and mires in Europe*, Chichester, 1996, p. 553-574.
- (15) VERLAECKT K., *Between River and Barrow. A reappraisal of Bronze Age metalwork found in the province of East-Flanders (Belgium)* (British Archaeological Reports International Series 632), Oxford, 1996; WARMENBOL E., *Le matériel de l'âge du Bronze: le seau de la drague et le casque du héros*, in WARMENBOL E., CABUY Y., HURT V. en CAUWE N. (red.), *La collection Edouard Bernays. Néolithique et âge du bronze, époques Gallo-Romaine et médiévale* (Monographie d'Archéologie Nationale 6), 1992, p. 67-122.
- (16) DE MULDER G., VERLAECKT K. 1999, *De archeologische verzameling Léon Savoir: nieuwe riviervondsten uit de Schelde nabij Wichelen*, in *VOBOV-info*, jg. 50, 1999, p. 23-34; MAERTENS DE NOORDHOUT J., *Objets en bronze trouvés dans l'Escaut en Flandre Orientale*, Gent; VERLAECKT K., *Bronsen op de baggerboot*, in *Tijdschrift van de heem- en oudheidkundige kring van Wichelen*, jg. XX, nr. 1, 1993, p. 1-8.
- (17) VERLAECKT K., 1996, op. cit. VAN STRYDONCK M., BOURGEOIS J. en CROMBÉ PH., *De wonderbare visvangst. Dateringstudie van de baggerfondsten uit de Schelde*, in BOURGEOIS J., CROMBÉ PH., DE MULDER G. en ROGGE M. (red.), *Een duik in het verleden. Schelde Maas en Rijn in de pre- en protohistorie* (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke-Gewone Reeks 4), 2001, p. 71-86.
- (18) BOGEMANS F. e.a., 2012, op. cit.
- (19) MEYLEMANS E. e.a., 2013, op. cit.
- (20) DE CLERCQ W., DE MULDER G., *Protohistorische sites in een microregio. De Oostvlaamse Scheldevallei in de regio Berlaar-Zele*, in FOKKENS, H., JANSEN, R. (red.), 2000 jaar bewoningdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied, Leiden, 2002, p. 355-366.
- (21) DE CLERCQ W., VAN RECHEM H., GELORINI V., MEGANCK M., TAAYKE E., TENCY H., *Een meerperioden-vindplaats langs de Schelde te Zele- Kammershoek. Een grafheuvel uit de Bronstijd, een erf uit de gallo-Romeinse periode en sporen van Germaanse inwijkelingen*, in IN'T VEN I., DE CLERCQ W. (red.) *Een lijn door het landschap - Archeologie en het VTN-project 1997-1998 - deel I* (Archeologie in Vlaanderen Monografie 5), 2005, p. 177-229.
- (22) REYNS N., VAN STAËY A., *Archeologisch vooronderzoek Wichelen- Dreefstraat* (Rapporten All-Archeo bvba), nr. 151, 2013.
- (23) BOGEMANS F. e.a. 2008, op. cit.; PERDAEN Y. e.a. 2011, op. cit.
- (24) BOGEMANS F. e.a., 2008, op. cit.; MEYLEMANS E. e.a., 2013, op. cit.
- (25) KIDEN P., *The Late-glacial and Holocene evolution of the Middle and Lower River Scheldt, Belgium*, in STARKEL L., GREGORY K. en THORNES J.B. (red.), *Temperate Palaeohydrology*, London, 1991, p. 283-299; BOGEMANS F. e.a., 2012.
- (26) MEYLEMANS E., PERDAEN Y., VANHOLME N., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A. en STORME A.,

Opgraving in de zone
Bergenmeersen in 2012
(foto K. Vandevorst)

- Preventief archeologisch onderzoek in de Sigma- zone Bergenmeersen (gem. Wichelen, prov. Oost- Vlaanderen), in voorbereiding.
- (27) DE CLERCQ W. en DE MULDER G. op. cit.
- (28) DE CLERCQ W. e.a, 2005, op. cit.
- (29) ID., Wichelen. Archeologische waarnemingen bij de bouw van een nieuw OCMW-complex, in Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen, 1998, p. 103.
- (30) MEYLEMANS E. en PERDAEN Y., in voorbereiding, Verkennend archeologisch onderzoek in het Sigma- gebied Wijmeers 1 (Schellebelle, Oost-Vlaanderen), Brussel.
- (31) DAEM M., Wetterens oudste geschiedenis, in Tijdschrift voor Heemkunde en Geschiedenis, jg. XXIX, nr. 1, p. 5-10.
- (32) DE LANDTSHEER K., Bijdrage tot het archeologisch onderzoek van de gemeente Kalken (Laarne) (O.Vl.): Prospectie, analyse, synthese, onuitg. lic. verh.KULeuven, 1980-1981.
- (33) VERLAECKT K., Laat-Romeinse spelden uit de Schelde te Schellebelle (O.Vl.), in Romeinendag 15 maart 1995, Gent, 1995, p. 32-34; VERLAECKT K. en PROOS R., Laat-Romeinse Wijster-spelden uit de Schelde nabij Wichelen. Inleiding tot de problematiek van de Romeinse en middeleeuwse riviervondsten, in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks, dl. L, 1996, p. 1-21.
- (34) BOGEMANS F. e.a, 2009, op. cit.
- (35) MEYLEMANS E. e.a, in voorbereiding, op. cit.
- (36) BOGEMANS F. e.a, 2009, op. cit.
- (37) WOJCICKI K., The valley fill deposits of the Kłodnicka river (southern Poland): environmental drivers of facies changes from the Late Vistulian through the Holocene, in Geochronometria, nr. 35, 2010, p. 49-65.
- (38) VERBRUGGEN C., Postglaciale landschapsgeschiedenis van Zandig Vlaanderen, doct. verh. UGent, 1971, Gent.
- (39) MEYLEMANS E. e.a, 2013, op. cit.
- (40) ID., in voorbereiding, op. cit.
- (41) DE MULDER G. en VERLAECKT K., 1999, op. cit.
- (42) VAN BELLINGEN S., Gelijkarmige fibulae uit de merovingische- en karolingische periode in België en in Noord- Frankrijk, onuitg. lic. verh.VUBrussel, 1988.
- (43) CABUY Y. en WARMENBOL E., La vaiselle de Madame de Gotal: le moyen- âge dans une autre collection Bernays, in WARMENBOL E., CABUY Y., HURT V., CAUWE N. (red.), La collection Edouard Bernays. Néolithique et l'âge du Bronze, époques Gallo-Romaine et médiévale (Monographie d'archéologie 6), Brussel, 1992, p. 147-154.
- (44) DE CLERCQ W., 1998, op. cit.
- (45) VERHULST A., De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (7de-14de eeuw), Gent, 1958, p. 73-75 en p. 171-173.
- (46) HEYNDERICKX J., De voormalige St.-Gertrudiskerk te Wichelen, Wichelen, 1981, p. 12.
- (47) VAN ISTERDAEL H., Archief van het land van Aalst, Rijksarchief te Beveren, Inventarissen 11, Brussel, 1994, p. 35-36.
- (48) RUYS R. (red), Langs Schelde en Durme, Brussel, 1986; ID., Veer en veerdienst in Oost-Vlaanderen, vroeger en nu, Gent, 1979, p. 40.
- (49) Persoonlijke informatie J. Sergeant (Ghent Archaeological Team).
- (50) VAN STEENDAM H., Omwalde hoeven in het noordelijk gedeelte van Wichelen in Tijdschrift van de Heem- en Oudheidkundige Kring van Wichelen, jg. 3, nr. 4, p. 76-77. Een zijk is een kleine afwateringsgracht; de benaming verwijst dus naar de natte locatie van het kasteel, te midden van de meersen.
- (51) DE DECKER S., Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen, in VOBV-info, nr. 49, 1998, p. 3-19.
- (52) BOGEMANS F. e.a, 2009, op. cit.
- (53) De Neerkouter omvatte de oudste pachtgronden van de ab-

- dijhoeve. Deze hoeve met bijhorende landerijen lag net onder het kerkhof. PIETERS J., *Wichelen en het kapittel van Nijvel*, in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, jg. 3, nr. 20, 1973, p. 327-329.
- (54) BOGEMANS F. e.a., 2009, *op. cit.*
- (55) Rijksarchief Gent (RAG), *Graven van Vlaanderen*. Charters. Saint-Genois 001/1 1185(1308).
- (56) DE VOS A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de keure*, in *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 8-9, Gent, 1958-1960, p. 128.
- (57) DE POTTER F. en BROECKAERT J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Dendermonde*, Gent, 1891a, p. 5.
- (58) RAB Gemeente/Oud Archief/Schellebelle-Wanzele (GO37), 253 (1658-1709).
- (59) MEYLEMANS E. e.a., in voorbereiding, *op. cit.*
- (60) De percelen van Bergenmeersen en Paardeweide werden zonder uitzondering als meers van klasse 1 of 2 opgetekend. De perceelsnamen zijn grotendeels samenstellingen met –meers en –broek. Administratie Kadaster, Archief, Leggers bij het Primitief Kadaster, Gent, 1841.
- (61) RAB Gemeente/Oud Archief/Wichelen (GO47), 367 (1635-1663). De overige meersen zijn niet toegankelijk voor het vee om de toemaat niet te beschadigen.
- (62) Stadsarchief Aalst (SA) Land Van Aalst 4330 (1769); RUYSS R., *Wichelen: parel aan de Schelde*, 1989, p. 4.
- (63) RAB GO47 32 (1661-1789).
- (64) RAB GO47 357 (eind 18de eeuw). Een dijkscouwingsrapport uit 1720 vermeldt in een afzonderlijke rubriek de *Dijken in het Meulebroeck*. De grondeigenaars worden hierbij aangemaand hun (zomer)dijken te verhogen en te rijssen of verstevigen met rijshout. RAB GO47 364 (1720-1764).
- (65) RAB GM35, 793 (1861-1912).
- (66) RAG Scheldepartement, Sectie Openbaren werken en verkeer/Polders en Wateringen (067/1B), 4221/2 (1841).
- (67) In 1910 werden nieuwe Scheldedijken aangelegd en de oude Scheldebedding aan de Paardeweide gedempt. Na de overstroming van 1953 werden de meeste huisjes in de Pad-denhoek afgebroken. HEYNDERICKX J., *Wichelen rond de eeuwwisseling. De Scheldebocht*, in *Tijdschrift van de Heem- en Oudheidkundige Kring van Wichelen*, jg. 4, nr. 4, 1977, p. 64-65.
- (68) RAB VZ3, 325 (1784).
- (69) In 1791 wordt bij het innen van de sluisgelden van het Wichelsbroek verwezen naar een octrooi uit 1651 waarbij alle grondeigenaars verplicht worden mee te betalen aan het onderhoud van de *dry sluysen*. RAB GO47, 366 (1780-1791).
- (70) RAB GO35, 432 (1594-1596).
- (71) RAB GO47, 32-34 (1661-1793). Tegelijk worden de Serros sluis en de sluis achter de kerk hersteld met ijzerwerk.
- (72) RAB GO47, 7-8 (1764).
- (73) *Rijssen* betekent verstevigen door het aanbrengen van rijshout. RAB GO35, 15 (1693-1760); RAB GO47, 364 (1720-1764).
- (74) WOLTERS J., *Recueil des lois, arrêtés, règlements etc. concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre Orientale, Tome II Polders et Wateringues*, Gent, 1869-1874, p. 227 en p. 231.
- (75) Bijvoorbeeld MEYLEMANS E., *Voorbereidend onderzoek. Archeologische rijkdom*, in DE BEUCKELAER- DOSSCHE M. en DECLEYRE D. (red.), *Bergenmeersen. Bouw van een gecontroleerd overstromingsgebied met gecontroleerd gereduceerd getij in het kader van het Sigmaphan*, 2013, Brussel, p. 66-68.

Van jager tot boer: 7000 jaar bewoning langs een rivier in het Zennegat te Mechelen

Erwin Meylemans

Het Zennegat in Mechelen wordt omgebouwd tot een overstromingsgebied in het kader van het Sigmaphan (1). Eeuwenlang werd dit landschap gekenmerkt door akkers, weilanden en bomenrijen, geflankeerd door de Dijle en sinds het midden van de 18^e eeuw ook het kanaal Mechelen-Leuven. Wat verder terug in de tijd kende het gebied een meer bewogen geschiedenis. De Dijle en de Zenne schuurden ongeveer pas 3000 jaar geleden de beddingen uit van de huidige waterlopen. Daarvoor was een veel bredere en diepere rivierbedding prominent aanwezig, en evolueerde het gedurende duizenden jaren tot een steeds uitgebreider moerasbos. Onderzoek voorafgaand aan de inrichting van het overstromingsgebied toonde dat het gebied op diverse momenten tijdens de prehistorie door de mens werd bezocht en bewoond.

Het huidige landschap van het Sigmagebied Zennegat

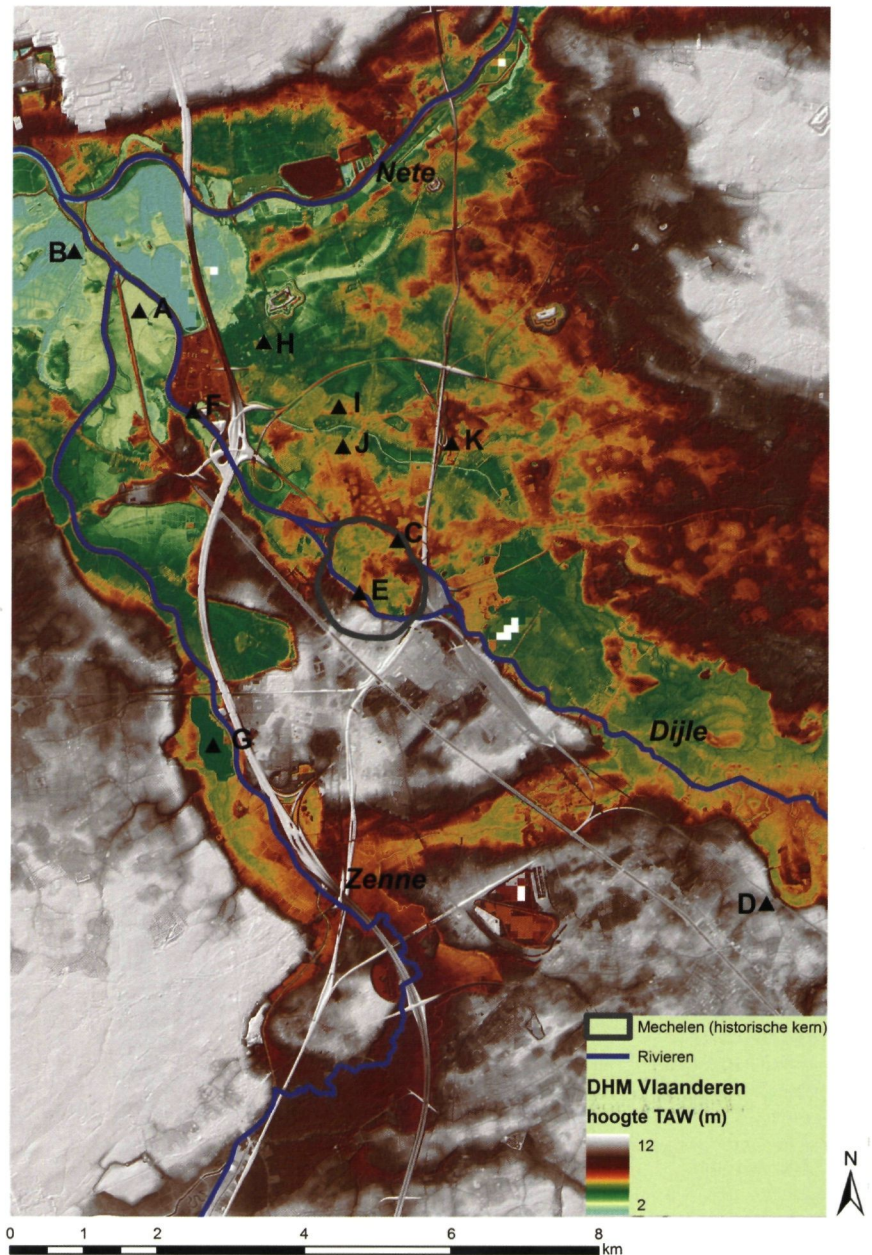
Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen van de ruimere regio met prehistorische archeologische vindplaatsen (A) Zennegat, (B) oppervlaktevindplaats te Heindonk, (C) Mechelen Stompaertshoek, (D) oppervlaktevindplaatsen te Hever en baggervondsten uit de Binnen- Dijle, (F) vondsten uit de Dijle aan de monding van de Vrouwvliet, (G) vondsten bij de zandontginning van de Eglegemvijver te Hombeek, (H, I, J en K) oudere oppervlaktevindplaatsen bij het Tivolipark en in de vallei van de Vrouwvliet

In deze bijdrage bieden we een overzicht van de resultaten van dit onderzoek, en bespreken we de vondsten in het licht van landschappelijke en archeologische gegevens in de ruimere regio. De grote wetenschappelijke waarde van de archeologische site leidde tot het wijzigen van de plannen van het overstromingsgebied, zodat de vindplaats behouden blijft.

Op zoek naar de 'mega-rivieren'

Op het einde van de laatste ijstijd (circa 14500 jaar geleden) ontstond in Vlaanderen een rivierstelsel van grote meanderende waterlopen, die tot meer dan 100m breed en tot 10m diep waren (2). De relictten van dit stelsel vinden we terug in het hele Beneden Scheldebekken, en zijn hier en daar nog duidelijk zichtbaar in het landschap. Een blik op de huidige topografie, die ons op een groot detail-niveau wordt gegund door het 'Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen' (3), toont dat deze rivieren tot op heden een grote impact hebben op het uitzicht van het landschap. Het zijn immers deze rivieren die in een relatief korte periode aan het begin van het Laatglaciaal brede riviervlakten uitschuurden, die tot op heden de grenzen van onze valleien vormen. Langs de Dijle stroomopwaarts van Mechelen herkennen we nog zeer goed enkele van de meanderlussen van dat stelsel. De grens van dit Laatglaciaal terras is nagenoeg overal door een duidelijke steilrand gemarkeerd. Het topografisch vogelperspectief dat het DHM Vlaanderen ons biedt toont het Zennegat in een gebied waar dit Laatglaciaal terras zeer breed is, te verklaren door het samenkomen van de valleien van Nete, Dijle en Zenne.

Nog in de loop van het Laatglaciaal (circa 14500 tot 11500 jaar geleden) verplaatsten deze geulen zich niet meer, waarna ze duizenden jaren lang, meestal aangedrukt tegen de steilranden, een belangrijk onderdeel waren van het prehistorische landschap. Verkennend onderzoek in andere gebieden van het Scheldebekken had al aangetoond dat de randen van deze waterlopen zeer aantrekkelijk waren als verblijfplaatsen voor de prehistorische mens, met de aanwezigheid van een bijna ononderbroken keten van archeologische sites uit de prehistorie als

resultaat (4). In een eerste fase van het onderzoek in het Zennegat werd via een groot aantal boringen dan ook op zoek gegaan naar de relictten van deze 'mega-rivieren'. Met resultaat, want dwars doorheen het gebied bleek inderdaad een indrukwekkend restant van een riviergeul aanwezig, van plaatselijk bijna 200 meter breed en ca 8 meter diep. Zowel aan de noordzijde als de zuidzijde werd deze waterloop begrensd door steile, hoog en droog gelegen oevers, een typische locatie voor de aanwezigheid van prehistorische bewoning. De geul zelf werd in de loop van duizenden jaren geleidelijk opgevuld met voornamelijk veen en kleiige afzettingen, een proces dat was voltooid tussen circa 3500 en circa

Hoogtemodel van het prehistorische landschap met aanduiding van: archeologische boringen (zwarte puntjes), bemonsteringslocaties voor pollenonderzoek (gele cirkels) en archeologische opgraving (blauw vierkant)

2000 jaar geleden. Via het onderzoek van fossiele stuifmeelkorrels die werden 'gevangen' in deze geleidelijke opvulling, kon het milieu voor een groot deel van deze lange periode gereconstrueerd worden.

Van bos tot... wat minder bos

Op verschillende plaatsen in de geulvulling werden geschikte sedimenten bemonsterd voor het onderzoek van fossiele stuifmeelkorrels (pollenonderzoek). Deze 'geschikte' sedimenten zijn met name vooral veen, in mindere mate humeuze kleien. Die laatste sedimenten kunnen immers, omdat ze door het water werden aangevoerd, oudere stuifmeelkorrels bevatten. In het gebied werd echter geen lange sequentie veen aangetroffen. In de plaats hiervan waren er, afhankelijk van de plaats in de geulvulling, sequenties met op verschillende dieptes venige sedimenten. Door op deze diverse plaatsen via boringen en in de opgravings sleuf met smalle 'pollenbakken' het veen te bemonsteren kon toch een lange sequentie samengesteld worden, die een groot deel van de prehistorie omvatte. Dit werd later nog aangevuld met monsternames uit de archeologische opgraving, wat een beeld bood van de

Het Zennegat
(foto K. Vandevorst)

vegetatiesamenstelling ten tijde van de laatste fase van prehistorische bewoning in het finaal neolithicum en de vroege bronstijd (circa 1800 v.Chr.).

Voor een lange periode van de prehistorie, van het begin van de huidige tussenijstijd (het holoceen, circa 11500 jaar geleden) tot ongeveer 5000 jaar geleden, biedt dit onderzoek het beeld van een onaangeroerd en uitgestrekt bosbestand. Op de droge gronden was dit een dicht gemengd bos met o.a. hazelaar, eik, linde en den. In de lager gelegen nattere gronden waren els en wilg de dominante boomsoorten, en zoomden uitgestrekte rietkragen de waterrand af. Tijdens deze periode is er via het pollenonderzoek geen merkbare menselijke invloed op dit landschap te herkennen. Dat verandert echter vanaf het laat neolithicum (vanaf circa 3400 v.Chr.), met een lichte achteruitgang van het bosbestand en het stijgen van het aandeel van kruiden, en af en toe een piekje met stuifmeelkorrels van granen. Ook pieken van brandnetel wijzen op menselijke invloed, met name 'verstoorde' open plekken in dit bos. Dit patroon verradt dat het gebied tussen 5000 en 4000 jaar geleden wellicht periodes van tijdelijke maar sedentaire bewoning kende, met beperkte akkerbouw in de nabijheid. Vanaf

Bemonstering van afzettingen in de opgravingsleuf in functie van pollenonderzoek.

ongeveer 4000 jaar geleden wordt dit pollensignaal sterker, en kunnen we spreken van de aanwezigheid van een permanente en intensievere bewoning, met duidelijk landbouw in de directe nabijheid. Deze bewoning schijnt echter al vrij snel te worden overstemd door een toenemende vernatting, met een uitgestrekte overstromingsvlakte en een verdere uitbreiding van het elzenbroekbos tot gevolg. De aanwijzingen voor menselijke invloed vanaf het neolithicum vinden we mooi weerspiegeld in de resultaten van het archeologisch onderzoek.

Prehistorische jagers- verzamelaars en vroege landbouwers

Via een dicht net van verkennende archeologische boringen, waarmee telkens kleine volumes van het afgedekte prehistorische loopoppervlak werden bemonsterd en geanalyseerd, werd het vermoeden van prehistorische bewoning bevestigd. De talrijke vondsten afkomstig van vuursteenbewerking en aardewerk wezen op verschillende prehistorische vondstlocaties, met vooral in het gebied ten noorden

van de prehistorische rivier aanwijzingen voor een bijzonder uitgestrekte en vondstenrijke archeologische site (5). Omdat de opgeboorde artefacten geen duidelijkheid brachten omtrent de aard of precieze dateringen van deze vindplaats, werd een evaluerende opgraving uitgevoerd. Naast de site karakteriseren was een tweede doel van deze evaluatie evalueren of zich in de afzettingen van de geulvulling mogelijk nog bewaard prehistorisch organisch materiaal zou bevinden (zoals bot of plantenresten). Uit het pollenonderzoek bleek immers dat de opvulling van de geul tegen het einde van het neolithicum al ver was gevorderd, zodat de kans bestond dat afvalmateriaal uit een nederzetting hier snel afgedekt en onder waterverzadigde condities bewaard zou kunnen zijn.

De opgraving, een sleuf van 20 bij 5m, werd in functie van deze tweevoudige vraagstelling aangelegd op de rand van de noordelijke oever, naar het zuiden afdalend in de geul. Deze oppervlakte werd via een systeem van 'vakjes' van 50 op 50cm en 5cm dikte, grotendeels opgegraven. Zo werden 1 tot maximaal 5 niveaus aarde verzameld, die werd gezeefd op een maaswijdte van 2mm. Dit leverde een groot aantal vondsten op, in de vorm van o.a. 9737 stenen objecten, en 2070 fragmenten aardewerk. Zowel het 'stenen' materiaal als het aardewerk was voornamelijk op het hogere

Het archeologisch onderzoek

noordelijke deel van de opgraving gesitueerd. Ook in het zuidelijke gedeelte, op het diepste punt van de opgraving, werd echter een opvallende hoeveelheid materiaal aangetroffen.

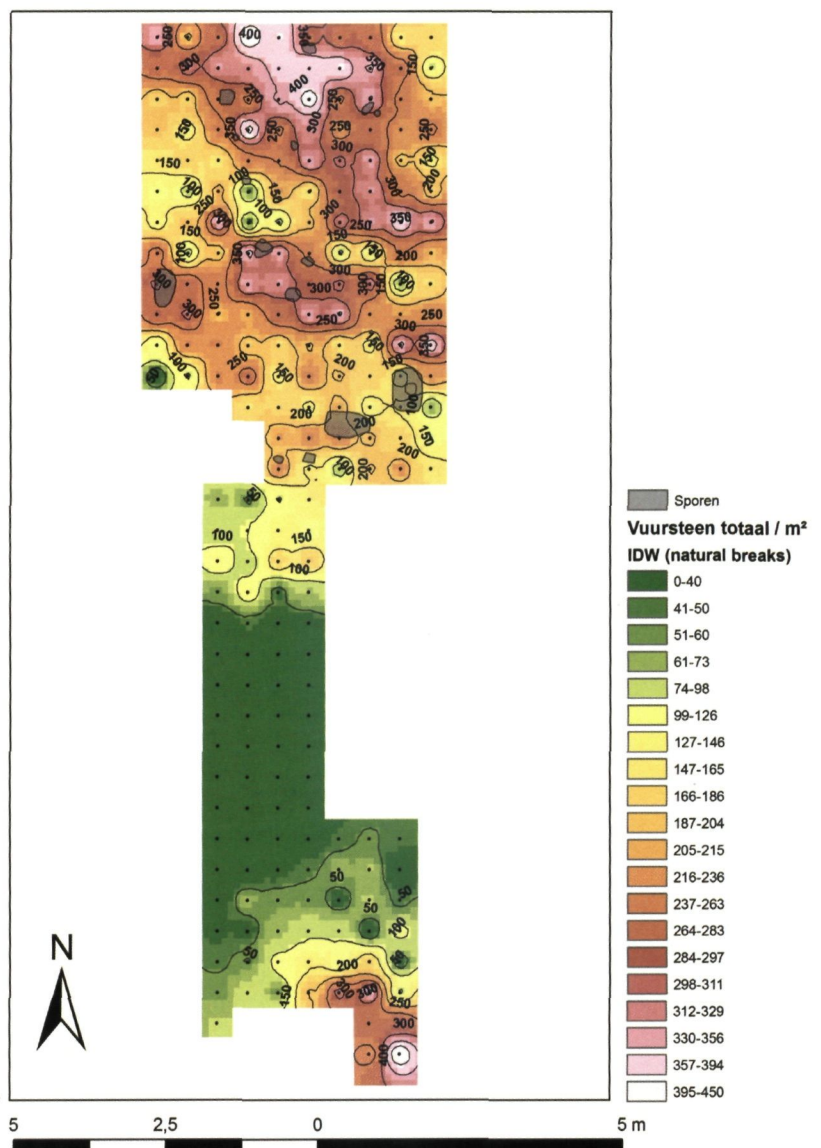
Uit het grootste gedeelte van deze vondsten, kan, buiten het beeld dat de verspreiding ervan biedt, echter weinig informatie gehaald worden. Meer dan 8000 objecten van het stenen materiaal zijn immers niet meer dan slechts schilfers van minder dan 1cm groot, en vertegenwoordigen de 'ruis' van het bewerken van steen. Het aardewerk is dan weer zeer gefragmenteerd, waardoor de meeste stukken slechts zeer algemeen in de tijd kunnen geplaatst worden. Gelukkig is dit echter niet voor al het materiaal het geval.

Specifieke types stenen werktuigen, of gebruik van sommige steensoorten, bieden immers aanknopingspunten voor het herkennen van bepaalde periodes van bewoning. In de beperkte opgraving van het Zennegat kunnen zo minstens 4 fasen van prehistorische aanwezigheid herkend worden.

Vooraf kenmerkend voor deze fasen is het verschil in de vormen van de pijlbewapening.

De oudste vastgestelde bewoning situeert zich nog in de 'midden steentijd' of mesolithicum. Een fragment van een karakteristiek pijlpuntje wijst vermoedelijk op menselijke aanwezigheid vroeg in deze periode. Ook een beperkt aantal fragmenten in zogenaamd 'Tiens kwartsiet' is vermoedelijk aan deze periode toe te wijzen. Een tweede fase van bewoning bevond zich op het einde van het mesolithicum. Dit wordt geïllustreerd door de aanwezigheid van een pijlpunt met een trapezium-vorm, het gebruik van zogenaamd 'Wommersom-kwartsiet' (een kwartsietsoort die dagzoomt bij het dorpje Wommersom, nabij Tienen), en de regelmatige constructiewijze van een aantal klingetjes (langwerpige smalle stenen werktuigjes).

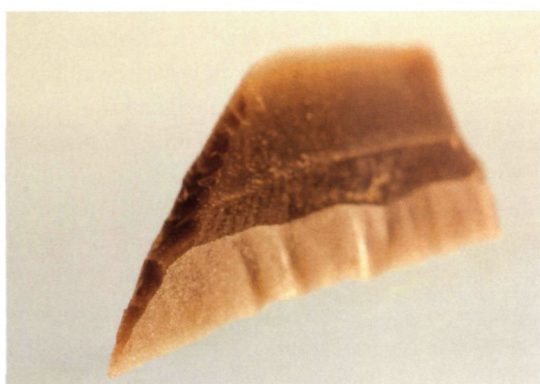
Voor deze fase van de prehistorie kunnen we dergelijke kleinere concentraties verwachten verspreid doorheen het gebied. Wellicht behoren de vondsten die we aantreffen tijdens het booronderzoek op andere plaatsen in het Zennegat

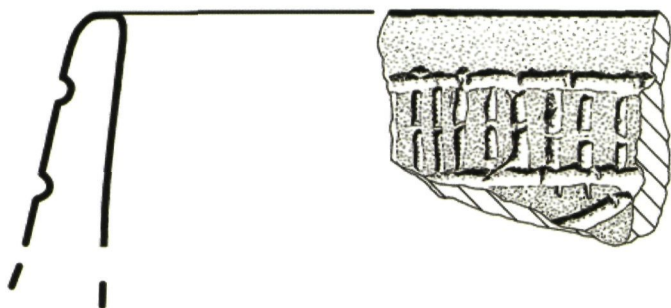
eveneens tot dit soort vindplaatsen. Het is de weerslag van de levenswijze van jager verzamelaars-groepen, die zich doorgaans ophielden in de biodiverse zones langs meren en rivieren.

Onderzoek op andere sites heeft uitgewezen dat dit rijke landschap intensief werd geëxploiteerd. Een recente opgraving langs de Schelde te Kruibeke leverde bijvoorbeeld jachresten van oerrund, edelhert, wilde varkens, en allerlei vissoorten (6).

Interpolatie van de spreiding van het vuursteen en ander lithisch materiaal in de opgravingsleuf

Enkele karakteristieke pijlpunten voor de periodes van het laat mesolithicum en laat neolithicum
(foto's K. Vandevorst)

ZGE-1-319-2

1:1

Selectie van een aantal aardewerkscherven
(tekening M. Van Meenen,
foto H. Denis)

Zoals het eerder aangehaalde pollenonderzoek ook in dit gebied aantoonde hadden deze mensen echter slechts weinig impact op het sterk beboste landschap (7). Ter hoogte van hun kampementen weten we wel dat de ondergroei gedeeltelijk werd verwijderd en dat open vuren werden aangelegd.

Zoals al bij het pollenonderzoek werd vermeld schijnt dit in het *Zennegat* geleidelijk te veranderen vanaf circa 3000 vóór Christus. Als gidsfossiel voor deze derde fase van bewoning vermelden we voornamelijk de aanwezigheid van negen zogenaamde 'transversaalspitsen', een eveneens trapeziumvormig type pijlpunt dat in Nederland en België voornamelijk kenmerkend is voor deze periode. Het gebruik ervan schijnt, op basis van onderzoek in Nederland, te eindigen omstreeks 2200 vóór Christus (8). Ook andere elementen van het stenen materiaal in het *Zennegat* wijzen op deze periode, met name bv. gesteelde pijlpunten, en in het algemeen de weinig formele productiewijze van de meeste werktuigen. De meeste werktuigen werden immers schijnbaar vrij *ad hoc* aangemaakt, naar de nood van het moment als het ware, en bestaan bijvoorbeeld uit licht aangepaste afslagen, en een serie diverse schrabbertjes. Vermoedelijk kan een groot deel van het vuursteenmateriaal en ook het aardewerk aan deze periode toegewezen worden, hoewel het onderscheid met materiaal van de finaal

neolithisch/ vroege bronstijd fase moeilijk kan gemaakt worden. Door het ontbreken van absoluut dateerbaar materiaal kunnen we deze bewoningsfase slechts heel ruim in de eerder aangehaalde tijdsspanne van het 3e millennium plaatsen. Ook de juiste aard van deze bewoningsfase kunnen we vooralsnog moeilijk vatten. Op basis van het pollenonderzoek kan een beperkte invloed op het landschap vastgesteld worden, zodat een min of meer permanente (sedentaire) maar mogelijk relatief kortstondige bewoningsfase kan verwacht worden. Jammer genoeg bezitten we ook niet over vergelijkbare sites in de regio, aangezien deze periode in Vlaanderen archeologisch zeer slecht gekend is. De dichtste vergelijking die we op basis van de kenmerken van het vuursteen materiaal kunnen maken zijn de vindplaatsen van de zogenaamde 'Vlaardingen cultuur' van het Nederlandse rivierengebied. De vindplaatsen van deze cultuur in Nederland tonen een manier van leven die vrij 'opportunistisch' was, in die zin dat de economie sterk werd aangepast aan de mogelijkheden die het landschap ter plaatse bood. Zo komen in de Nederlandse kuststreek nederzettingen voor die sterk op landbouw en veeteelt gericht waren, terwijl meer in het binnenland de mensen nog zeer sterk afhankelijk leken van jacht en visvangst. De site van het *Zennegat* sluit, afgaand op het pollenonderzoek en de regionale positie, wellicht aan bij deze laatste categorie van sites (*cf. infra*).

De vierde en laatste fase van bewoning in het *Zennegat* is iets beter te vatten. In het vuursteen materiaal herkennen we voor deze fase vooral enkele fragmenten van gevleugelde pijlpunten. Het merendeel van de andere vondsten uit deze periode is echter ongetwijfeld vermengd met het materiaal van de voorgaande bewoningsfasen, en voorlopig hier niet van de onderscheiden. Een belangrijker aanknopingspunt is een aantal aardewerkscherven. De meest kenmerkende hiervan tonen versiering die duidelijk verwijst naar de Klokbeker culturen, en dan vooral naar de laatste fase hiervan, de zogenaamde Veluwe Klokbekers. Verschillende van deze fragmenten werden in het *Zennegat* aangetroffen aan de basis van de opgravings sleuf, in een pakketje zandige rivierafzettingen dat hier tijdens deze bewoningsfase werd afgezet. De datering van dit bekertype op basis van vondsten in Nederland strookt (gelukkig) zeer goed met radiokoolstofdateringen op 2 graankorrels die werden gerecupereerd uit dit pakket en die deze afzettingen, en deze bewoningsfase, dateren rond 1800 vóór Christus (9).

Deze zandige rivierafzettingen leverden nog andere belangrijke gegevens over de levenswijze van deze mensen. Zoals we hadden gehoopt bood dit

pakketje immers uitstekende conserverende omstandigheden, waardoor ook tal van botresten bewaard bleven. Slechts een klein aantal van deze resten bleken echter aan een diersoort toe te wijzen. Niettemin biedt dit het beeld van een sterk gemengde 'economie', met zowel gedomesticeerde diersoorten (rund, varken, schape of geit), jachtwild (bever, eend en smient), en resten van lokale visvangst (met onder andere karperachtigen, baarsachtigen, snoek en paling).

De combinatie van al deze gegevens wijst dus op de locatie van een landbouwnederzetting rond 1800 v.Chr. De aanwezigheid van een aantal 'paalkuilen' in het hoger gelegen gedeelte van de opgraving bevestigt mogelijk dit sedentair karakter van deze bewoning. Momenteel is het echter niet mogelijk om het verband tussen de sporen en deze bewoningsfase te bewijzen. Aan de hand van de archeologische boorresultaten zien we dat deze nederzetting zich wellicht uitstreckte over het hele noordelijke gedeelte van het Sigma gebied *Zennegat*, een zone die in de prehistorie bestond uit een hoog en droog gelegen zandige rug, ten noorden van de vroegere Dijle/Zenne. Mogelijk strekte deze nederzetting zich verder uit naar het westen, tot aan de overzijde van het kanaal Mechelen-Leuven, of naar het oosten, tot aan de overkant van de huidige Dijle. De schaarse opgegraven nederzettingen in Nederland tonen, zoals in het *Zennegat*, dat in deze periode de overschakeling naar een economie gebaseerd op landbouw voltooid was.

De nederzettingen bestonden uit bescheiden dorpen met kleine vierkanten huizen, omringd door akkertjes. Sporen op sommige van deze sites zijn toe te wijzen aan het bewerken van deze akkers met het eergetouw, en tekenen zich af als kruisende 'krassen' in de grond.

het Zennegat in een regionaal perspectief

De site die we hierboven bespraken ligt uiteraard niet in een voor het overige archeologisch 'leeg' landschap. De hierboven besproken brede rivierterrassen van Dijle, Zenne en Nete moeten in de loop van de prehistorie zeer uitgestrekt en rijk aan voedselbronnen geweest zijn, wat een grote aantrekkingskracht had op de prehistorische mens. Gebrek aan archeologisch onderzoek in deze rivier valleien verklaart de schaarste aan archeologische kennis om dit te bewijzen.

Een recente verwerking van collecties van enkele amateurarcheologen en her evaluatie van oudere vindplaatsen (10) onderstreept echter het archeologisch potentieel van de regio. De meeste van deze vindplaatsen bestaan immers eveneens uit een mengelmoe van vondsten uit verschillende periodes van de prehistorie. De locaties van deze sites zijn telkens zeer opvallend: zoals de site van

het *Zennegat* steeds op de oevers van het vroegere riviernetwerk.

Als we nog een beetje verder uitzoomen dan merken we dat op dit moment de vindplaats van het *Zennegat* een vrij unieke site is in Vlaanderen, vooral voor wat betreft de neolithische bewoningsfasen. In het algemeen beschikken we immers over zeer weinig gekende/ gedocumenteerde vindplaatsen (11). De weinige gedateerde contexten situeren zich voornamelijk in de Vlaamse Zandstreek (12). Andere sites uit de ruimere regio, met een vergelijkbaar lithisch spectrum (o.a. dominantie van trans-versaalspitsen), zijn o.a. Geistingen- Huizerhof in Limburg (13), en voor het overige oppervlakesites zoals te Drongen- *Heilig Huizeken* in de Zandstreek (14). Ook voor deze twee sites, en andere oppervlaktecollecties, wordt doorgaans de associatie gemaakt met de Vlaardingen vindplaatsen (15).

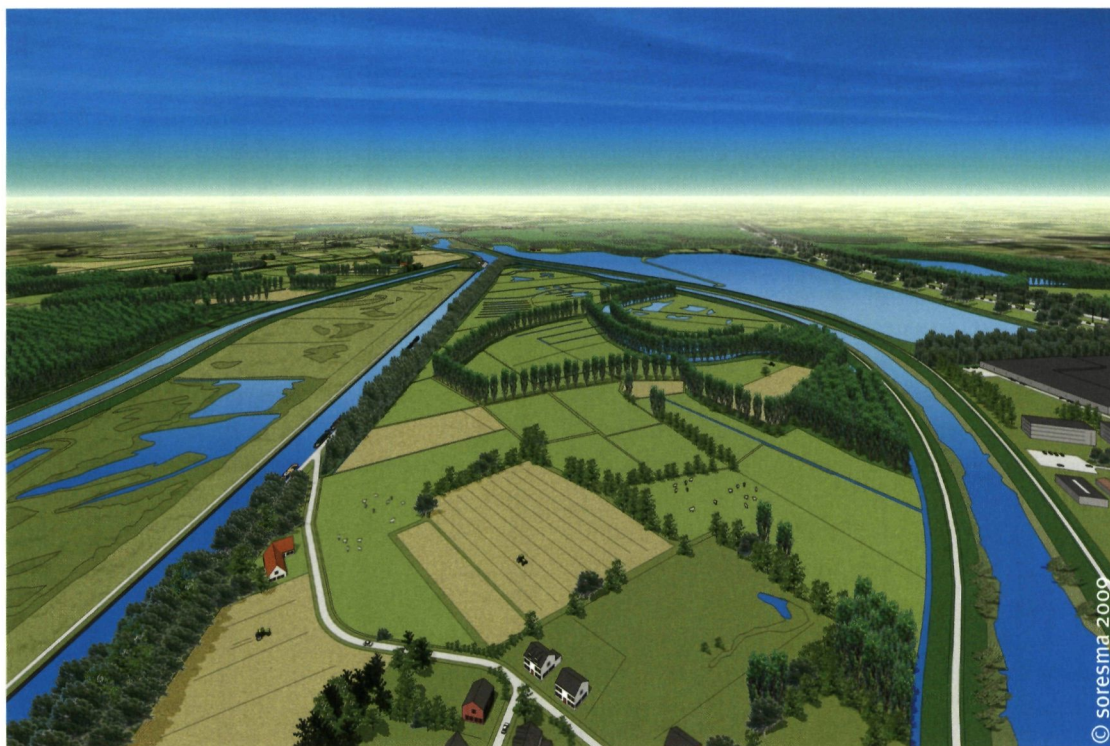
Voor de finaal neolithische fase kennen we voornamelijk een aantal grafheuvels. Zo werd in Edegem een grafheuvel opgegraven, geassocieerd met klokbekerscherven (16). Nederzettingssporen geassocieerd met finaalneolithisch aardewerk zijn in Vlaanderen voor het overige zeer schaars en beperkt tot enkele sites, o.a. Oudenaarde Donk (17).

Wikken, wegen en gokken: het behoud van de site in een overstromingsverhaal

De zone *Zennegat* maakt binnen het Sigmaplan deel uit van de cluster 'Dijlemonding'. Het gebied krijgt een invulling als Gecontroleerd Overstromingsgebied (GOG), wat betekent dat via een sluis dagelijks, op het ritme van de getijden, water in het gebied zal stromen door een getijdegeul. Bij extremere omstandigheden zal het gebied fungeren als een bufferbekken. Om dit te realiseren werden nieuwe dijken rond het gebied gebouwd.

Het oorspronkelijke inrichtingsplan voorzag in het oppervlakkig afgraven van het kleipakket over heel het gebied, zodat met deze klei de kern van de dijken kon worden opgebouwd. Vanwege de aanwezigheid van prehistorische sites verspreid doorheen het gebied werd hier echter van afgestapt. In de plaats daarvan werd er in overleg tussen het Agentschap Onroerend Erfgoed en Waterwegen en Zeekanaal een alternatief bedacht. Hiertoe werd gezocht naar een plaats in het gebied waar het pakket oppervlakteklei voldoende dik was, en de kans op aanwezigheid van prehistorische sites het kleinst. Deze twee voorwaarden leken het beste vervuld in het zuid- westen van het gebied, waar de afdekkende klei tot 1,5 m dik was, en waar de afstand tot het vroegere rivierstelsel het grootst was. Een voorafgaande archeologische screening via proefsleuven en boringen bevestigde dat dit een

Tekening van het huidige landschap (a) en een toekomstbeeld van het gebied bij hoog water (b)
(© Soresma)

goede gok was: er werd slechts een beperkt aantal 'losse' vondsten aangetroffen (18).

De prehistorische sites in het gebied, de rijke archeologische zone in het noorden inclusief, worden door deze planwijziging dus gespaard. Ook de getijdegeul die aan de sluis zal aangetakt worden zal naar verwachting deze sites niet aantasten. De geul wordt immers, per toeval, aangelegd ongeveer in het centrum van de vroegere rivier, zodat alleen de

latere overstromingsafzettingen kans hebben om te eroderen. De verdere evolutie van het gebied, inclusief erosie- en sedimentatie, zal verder opgevolgd worden.

Het behoud en de wetenschappelijke waarde van de vindplaats leidden recent tot een formele bescherming. Via een ministerieel besluit werd de site op 3 oktober 2014 op de lijst van beschermde archeologische zones geplaatst (19).

Besluit

Het onderzoek in het Zennegat toont aan dat het gebied in de prehistorie in verschillende periodes werd bezocht en bewoond. Deze bewoning is gespreid over duizenden jaren, en illustreert mooi de overgang van een levenswijze van jager-verzamelaars, tot de eerste echte boerengemeenschappen in onze regio. Voornamelijk de laatste fasen van de bewoning, te situeren in de loop van het 3^e en het begin van het 2^e millennium vóór Christus, vullen een belangrijk regionaal hiaat in de kennis op. Vindplaatsen uit deze periodes zijn in Vlaanderen vooralsnog zeer schaars. Het onderzoek samen met andere recente onderzoeken in het Scheldebekken het belang van de riviervalleien in onze kennis van de prehistorie, gebieden die echter nog maar beperkt werden onderzocht.

Erwin Meylemans is als erfgoedonderzoeker archeologie verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed.

Eindnoten

- (1) www.sigmaplan.be. Hierbij wensen we de goede samenwerking met Waterwegen en Zeekanaal te benadrukken, die het mogelijk maakte de hier besproken archeologische vindplaats te behouden. Een speciaal woord van dank gaat naar ir. Michiel Derycke.
- (2) BOGEMANS F., MEYLEMANS E., JACOPS J., PERDAEN Y., STORME A., VERDURMEN I., DEFORCE K., *The evolution of the sedimentary environment in the lower river Scheldt valley (Belgium) during the last 13,000 a BP*, in *Geologica Belgica*, jg. 15, 1-2, 2012, p. 105-112.
- (3) Cf. <https://www.agiv.be/producten/digitaal-hoogtemodel-vlaanderen>.
- (4) BATS M., *The Flemish Wetlands: an archaeological survey of the valley of the River Scheldt*, in BARBER J., CLARK C., CRESSY M., CRONE A., HALE A., HENDERSON J.C., HOUSLEY R., SANDS R., SHERIDAN A. (red.), *Archaeology from the wetlands. Recent perspectives. Proceedings of the 11th WARP conference (Edinburgh 2005)*, Edinburgh, 2007, p. 93-100. CROMBÉ PH., *The wetlands of sandy Flanders (Northwest Belgium): potentials and prospects for prehistoric research and management*, in RENSINCK E., PEETERS H. (red.), *Preserving the Early Past. Investigation, selection and preservation of Palaeolithic and Mesolithic sites and landscapes. Nederlandse Archeologische Rapporten 31*, Amersfoort, 2007, p. 41-54. MEYLEMANS E., BOGEMANS F., STORME A., PERDAEN Y., VERDURMEN I., DEFORCE K., *Lateglacial and Holocene fluvial dynamics in the Lower Scheldt basin (Belgium) and their impact on the presence, detection and preservation potential of the archaeological record*, in *Quaternary International*, nr. 308-309, 2013, p. 148-161.
- (5) BOGEMANS F., JACOPS J., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A., VERDURMEN I., *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan. Sigma cluster Dijlemonding, onuitgegeven rapport*, 2010, Brussel. JACOPS, J., MEYLEMANS, E., PERDAEN, Y., BOGEMANS, F., DEFORCE, K., STORME, A., VERDURMEN, I., *Prospec-*

tie- en evaluatieonderzoek in het kader van het Sigmaplan, deel 3, in *Notae Praehistoricae*, jg. 30, 2010, p. 101-109;

- MEYLEMANS E., JACOPS J., BOGEMANS F., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A., PERDAEN Y., STORME A., VANMONTFORT B., VAN NEER W., *Evaluatieonderzoek van een steentijd- en vroege bronstijdsite in Mechelen-Zennegat (Antwerpen, B)*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 31, 2011, p. 239-251.
- (6) PERDAEN Y., SERGANT J., MEYLEMANS E., STORME A., DEFORCE K., BASTIAENS J., DEBRUYNE S., ERVYNCK A., LANGOHR R., LENTACKER A., HANECA K., DURANG E., CROMBÉ PH.: *Noodonderzoek van een wetland site in Bazel-Sluis (Kruibeke, Oost-Vlaanderen, B): een nieuwe kijk op de neolithisatie in Vlaanderen*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 31, 2011, p. 31-45.
 - (7) DEFORCE K., STORME A., BASTIAENS J., DEBRUYNE S., DENYS L., ERVYNCK A., MEYLEMANS E., STIEPERAERE H., VAN NEER W., CROMBÉ PH., in druk, *Middle-Holocene alluvial forests and associated fluvial environments: A multi-proxy reconstruction from the lower Scheldt, N Belgium*, in *The Holocene*.
 - (8) NIEKUS M., *Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP*, in *Paleo Aktuell*, nr. 19, 2008, p. 56-65.
 - (9) BECKERMAN S.M., *Dutch beaker chronology re-examined*, in *Palaeohistoria*, nr. 53/54, 2011/2012, p. 25-41.
 - (10) MEYLEMANS E., DILS J., *Mechelen vóór het Mechelen was: mens en landschap tijdens het laatglaciaal en vroeg-holoceen (tussen ca. 14500 en 1800 v.Chr.)*, in VAN HERCK C., DEVOS W. (red.), *Opgetekend Verleden*, nr. 6, Mechelen, 2014, p. 30-47.
 - (11) CAUWE N., VANDER LINDEN M., VANMONTFORT B., *The Middle and Late Neolithic*, in *Anthropologica et Praehistorica*, nr. 112, p. 77-89; LOUWE-KOOIJMANS L.P., *Tussen SOM en TRB. Enige gedachten over het Laat-Neolithicum in Nederland en België*, in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, nr. 54, 1983, p. 55-68; VANMONTFORT B., *Les Flandres durant la fin du 4e et le début du 3e millénaire avant notre ère. Inhabités ou invisible pour l'archéologie?*, in *Anthropologica et Praehistorica*, nr. 115, 2004, p. 9-25.
 - (12) HOORNE J., SERGANT J., BARTHOLOMIEUX B., BOUDIN M., DE MULDER G., VAN STRYDONCK M., *Een klokbekegraf te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo (Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*, in *Notae Praehistoricae*, jg. 28, 2008, p. 101-108.
 - (13) HEIJMANS H. & VERMEERSCH P.M., *Siedlungsspuren aus Mittel- und Spätneolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit in Geistingen, Huizerhof (Provinz Limburg)*, in *Archaeologia Belgica*, nr. 225, 1983, p. 15-64.
 - (14) CALLENS M., *Prospectievondsten te Drongen – Heilig Huizeken (Gent, O.-Vl.): Typologische analyse van het lithisch materiaal, licentiaatsverhandeling UGent, 2007-2008*, Gent.
 - (15) SERGANT J., *Steentijdvondsten in de regio Aalst (Oost-Vlaanderen en Brabant, België). Inventaris en geografische analyse (Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks 8)*, 2004, Gent.
 - (16) VANDEVELDE J., ANNAERT R., LENTACKER A., ERVYNCK A., en VANDENBRUANE M., *Vierduizend jaar bewoning en begraving in Edegem-Buizegem (prov. Antwerpen)*, in *Relicta*, nr. 3, 2007, p. 9-67.
 - (17) PARENT J.-P., VAN DER PLAETSEN P., VANMOERKERKE J., *Prehistorische jagers en veetelers aan de Donk te Oudenaarde*, in *Vobov-info*, nr. 24-25, 1986-1987, p. 1-45.
 - (18) WILLEMS M., PRUYSEN M., DUSAR B. en VANMONTFORT B., *Mechelen-Zennegat. Archeologisch onderzoek in het kader van het Sigmaplan voor de deelzone Zennegat-Battenbroek (EPA-rapport 33)*, Leuven, 2013.
 - (19) Ministerieel besluit van 3 oktober 2014 tot inschrijving van het Zennegat in Mechelen op de lijst van de beschermde archeologische zones.

Archeologie ‘verbeeld’, een nieuwe landmark langs de Romeinse Kassei op de Bollenberg in Borgloon

Linda Bogaert, David Depraetere en Eddy Dupae

Het gebeurt zelden dat er voor archeologie iets concreets te velde kan gerealiseerd worden, omdat veel archeologisch erfgoed nu eenmaal bodemarchief is, dus onzichtbaar en daardoor moeilijk te duiden aan het publiek. Tijdens de Open Monumentendag van 8 september 2013 werd in Borgloon langs de Romeinse Kassei een ‘archeologisch kunstwerk’ onthuld van beeldend kunstenaar Hans Lemmen (1). In deze bijdrage worden het kader, de verschillende partners (2) en de filosofie achter dit toch wel opmerkelijk project geschetst. Een proces van vele jaren resulteerde uiteindelijk in het Landmark Romeinse Villa (3) op de Bollenberg, een heuvel ten zuiden van Borgloon langs de aloude Romeinse heirbaan van Tongeren over Tienen met als eindbestemming Boulogne-sur-Mer.

Landmark Romeinse Villa
op de Bollenberg
(foto O. Pauwels)

De Romeinse Kassei, die oeroude 'rechte' streep, dwars door het landschap, thans een belangrijke fiets- en wandelweg
(foto E. Dupae)

Het project kadert in de ruilverkaveling Grootloon (4), waar het idee voor een archeologisch kunstwerk ontstaan is. Dat dit verre van evident is, moge blijken uit de hiernavolgende evolutie die het instrument ruilverkaveling heeft afgelegd. Er wordt ingezoomd op de gevaren die ruilverkaveling op cultuurhistorisch vlak inhoudt, wat wordt geïllustreerd met de verhardingswijze van de Romeinse heirbaan zelf. De ruilverkaveling biedt echter ook kansen op cultuurhistorisch vlak en het kunstwerk op de Bollenberg is daar een mooi voorbeeld van.

Vervolgens wordt het cultuurhistorisch beleid van de provincie Limburg voor Haspengouw en voor de Romeinse Kassei in het bijzonder belicht aan de hand van twee waardevolle beleidsdocumenten: het Masterplan Haspengouw (5) en het rapport De Romeinse Weg (6), opgesteld in opdracht van het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCE). Het kunstwerk op de Bollenberg kadert beleidsmatig perfect in dat verhaal en werd betoelaagd met E-xtramiddelen, een provinciaal subsidiereglement voor de ontsluiting van het Limburgs erfgoed.

Een volgend kader voor het kunstwerk wordt aangereikt door het Gallo-Romeins Museum (GRM). Het museum argumenteert vanuit archeologisch standpunt waarom het perceel waar het kunstwerk staat, daarvoor zo geschikt is. Dat heeft vooral te maken met de grote concentratie aan Romeinse relictten in de omgeving, maar ook met het uitzicht vanaf dat perceel op het 'Romeinse landschap' en tevens met de ligging vlak naast de Romeinse heirbaan, waar nu veel wandelaars en fietsers voorbijkomen. Tenslotte is er het concept van het kunstwerk zelf. Een verhaal van zoeken en veranderen, een verhaal

met respect voor het historische en het landschappelijke gegeven, en dit alles in relatie met de kunstwerken in de ruimere omgeving.

Een eerste kader: de ruilverkaveling Grootloon

Het instrument ruilverkaveling heeft een lange weg afgelegd. Ooit was het een pletwals voor natuur en landschap, maar het zou onjuist zijn om een activiteit te beoordelen zonder de historische context. In de vijftiger jaren van de 20ste eeuw was wederopbouw het centrale thema. Het waren de jaren van nooit meer: nooit meer oorlog, nooit meer honger, en de ruilverkaveling was in de jaren 60 het antwoord op dat laatste. Het instrument vervulde toen zijn gevraagde maatschappelijke rol. Paul Maes verwoordt dat treffend in zijn boek over trage wegen: *"In Vlaanderen creëerde de dramatische armoede van de 19de en begin 20ste eeuw een welvaartshonger waarvoor alle andere waarden moesten wijken. Zorg voor het historisch erfgoed, respect voor gemeenschappelijke eigendommen, kwaliteit van de natuur en het leefmilieu waren lange tijd volstrekt ondergeschikt aan de biefstuk, de gezinsauto en de eigen woning"* (7).

Vanaf begin jaren 90 werd het roer volledig omgegooid en werd de ruilverkaveling 'nieuwe stijl' geïntroduceerd. Waar aanvankelijk een gebied enkel in functie van de landbouw werd ingericht en alles daarvoor moest wijken, werden geleidelijk aan steeds meer aspecten van het landschap betrokken bij het ruilverkavelingsproces.

Eerst werd er naast landbouw ook volop ingezet op natuur. Wat later groeide de aandacht voor de zuiver landschappelijke kwaliteiten van een gebied. Dat was echter verre van eenvoudig en daar zijn

Er is maar één constante in het landschap en dat is verandering
(foto E. Dupae)

twee redenen voor: ten eerste heeft de beleving van een landschap met esthetiek te maken, maar "*des goûts et des couleurs, on ne discute pas*" (8), en ten tweede is er maar één constante in het landschap en dat is verandering! Een landschap is immers het collectief bezit van een bepaalde tijd. Er wordt nooit over 'mijn', maar altijd over 'ons' landschap gesproken. Het landschap is het resultaat van het verleden en van het heden, eenvoudigweg omdat de mens zijn omgeving steeds aanpast aan de noden van het ogenblik.

Bij de uitvoering van een ruilverkaveling gaat de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) er van uit dat een landschap nu en in de toekomst functioneel moet zijn, zonder echter de actuele identiteit uit het oog te verliezen of de historische waarden te negeren. Men kan echter moeilijk het behoud van het historisch landschap opeisen en ondertussen de huidige generatie het recht op een eigen, functioneel landschap ontzeggen. Wanneer we die stelling terugvoeren in de tijd, dan lag er nu

helemaal geen Romeinse weg in Haspengouw! Dat spanningsveld tussen behoud en vernieuwing is er altijd geweest en het manifesteert zich uiteraard op het scherp van de snede bij de grootschalige inrichting van een gebied, wat ruilverkaveling is. Belangrijk hierbij is de stelling van gerenommeerde landschapsdeskundigen zoals Jean-François Couterier en Han Lörzing (9): op zich is verandering niet erg, zolang we maar kwaliteit behouden of in de plaats krijgen. De kunst van het behoud is vaak de kwaliteitsvolle verandering.

Hoe de VLM dit principe in de praktijk brengt, wordt duidelijk in het project Grootloon nabij de stad Borgloon. De zogenaamde Kataraktwandelingen, aangelegd door de ruilverkaveling Grootloon en gepromoot door het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren (RLHV) leiden vanaf het centrum van het gravenstadje langsheen al het verborgen moois in de omgeving. Vrij van verkeer overigens, want voor de veiligheid en beleving werd met een uniek procedé een voetgangerstunnel onder de gevaarlijke ringweg ten zuiden van de stad aangelegd. Ongeveer halverwege de wandeling bevindt zich de grootste hoogstamboomgaard langs de Romeinse Kassei (10). Deze fruittuin is naast een aangename rustplek voor de wandelaar vooral bedoeld als veilige speelboomgaard voor de lokale jeugdverenigingen.

Het Grand-Cru boomgaardenlandschap rond het pittoreske gehucht Grootloon met één van de laatste hoogstamboomgaardengordels in Vlaanderen, is nu beschermd. De ruilverkaveling

De hoogstamboomgaard als speeltuin en verpozingsplaats
(foto O. Pauwels)

Het *Grand-cru*
boomgaardenlandschap rond
Grootloon
(foto E. Dupae)

Grootloon koos hier bewust, als ode aan de vroegere landbouw, voor de definitieve verankering en integrale bescherming van de historische boomgaardengordel rond het dorp. Op het eerste gezicht lijkt dit in tegenspraak met het voorgaande waar het over de inherente verandering van het landschap ging, maar die verandering moet niet geïnterpreteerd worden alsof alles mag veranderen. Sommige elementen in het landschap zijn zo waardevol dat ze moeten behouden blijven.

De ruilverkaveling Grootloon zorgde eveneens voor nieuwe topnatuurgebieden in Vlaanderen. Ze vormen het adembenemend decor voor het doorkijkkerkje *Reading between the lines* van Gijs Van Vaerenbergh (11), een onderdeel van *pit*, het provinciaal Z33-kunst in de open ruimte-project in Borgloon en Heers (12). Kunstwerken in het

Het doorkijkkerkje
Reading between the lines
van Gijs Van Vaerenbergh
(foto O. Pauwels)

landschap doen voorbijgangers en bezoekers anders naar de omgeving kijken. Het landschap bevat immers veel verhalen die niet altijd onmiddellijk zichtbaar zijn en dat geldt zeker voor het archeologisch aspect. In die zin sluit het Landmark Romeinse Villa op de Bollenberg perfect aan bij het *pit*-project.

Een laatste voorbeeld rond Grootloon van de nieuwe aanpak door de VLM is het gloednieuwe boomgaardenkerkhof van Hendrieken. Dat kerkhof, aangelegd in een oude hoogstamboomgaard, is niet alleen een aangename ontmoetingsplek voor de buurt, maar het wandelpad dat er bewust dwars doorheen werd getrokken en waar het kunstwerk *Memento* van Wesley Meuris op geënt werd, geeft de ontmoeting met de dood een totaal andere, meer filosofische en positieve dimensie. Om even stil te worden. Bij de introductie van de ruilverkaveling 'nieuwe stijl' in de jaren 90 werd dus aanvankelijk naast landbouw vooral op natuur, recreatie en op landschap gefocust. Later werden daar de erosie- en de waterproblematiek en de dorpskernherwaardering aan toegevoegd en pas vrij recent waagde de ruilverkaveling zich ook aan het cultuurhistorisch gegeven. Waarom heeft dat zo lang op zich laten wachten? Misschien omdat ruilverkaveling gevaren inhoudt op cultuurhistorisch vlak. Het instrument biedt anderzijds ook unieke kansen, waarover verder meer. Bovendien kan een bepaald onderwerp maar aan bod komen wanneer er binnen een administratie voldoende kennis aanwezig is en pas vrij recent werd het personeelsbestand van de VLM

Bij elke ruilverkaveling wordt nu standaard een archeologisch onderzoek uitgevoerd: hier de vondst van Romeinse resten bij de aanleg van een wachtbekken in de ruilverkaveling Jesseren (foto D. Depraetere)

uitgebreid met archeologen. Sindsdien streeft het instrument ruilverkaveling bij de inrichting van het buitengebied bewust een pro-cultuurhistorie en pro-archeologie verhaal na. De ruilverkaveling Grootloon is daar een voorbeeld van.

De opportuniteit ruilverkaveling: eigen historisch onderzoek en beleidsrealisaties voor derden

In een ruilverkaveling worden heel wat grondwerken uitgevoerd, die het archeologisch bodemarchief volledig kunnen vernielen. Daarom gaat er aan elke ruilverkaveling een archeologisch onderzoek vooraf om rekening te houden met de archeologische sporen en vondsten in de bodem. De werken in het kader van de ruilverkaveling

Grootloon werden dan ook door de VLM-archeoloog intensief opgevolgd. De gegevens van dit archeologisch onderzoek zijn in aparte rapporten te raadplegen (13).

Zo werd het uitgraven van wegwijkers archeologisch nauwkeurig opgevolgd. Bij graafwerken aan de Neremstraat, aan de rand van de stad Borgloon, werd een oud wegdek van kleine, aangestampte stenen blootgelegd, afgeboord met rechtopstaande veldstenen. Om deze oude weg archeologisch te documenteren werd een dwarsdoorsnede uitgegraven. Die doorsnede toont karrensporen onder de stenen verharding, daterend uit de tijd dat dit nog een gewone aardens veldweg was. Aanvankelijk werd er rekening mee gehouden dat het hier om een *diverticulum* kon gaan, een vertakking van de Romeinse kasseibaar, zoals in het huidige tracé. De zorgvuldige uitvoering met boordstenen maakte echter snel duidelijk dat de verharding een jonger wegdek moest zijn. Uit kaartonderzoek kon afgeleid worden dat het om de oude *Moelenweg* ofwel Molenweg ging die op de kaart van Bonniver met opmetingen uit 1815-1830 is afgebeeld. De weg diende als transportroute tussen de Wijngaardmolen (bovenslag korenwatermolen, eerste vermelding in 1315) aan de Herkebeek in Broekom en de stadskern van Borgloon. De Molenweg was hoogstwaarschijnlijk een vrij belangrijke 'graanweg' en werd vermoedelijk daarom goed verhard.

Bij zowel de aanleg van het boomgaardenkerkhof als de aanplant van nieuwe hoogstamfruitbomen in de ruilverkaveling Grootloon werd een vooronderzoek met proefsleuven uitgevoerd om te vermijden dat archeologische sporen op termijn zouden verdwijnen. Bij de nieuwe boomgaarden kan dit

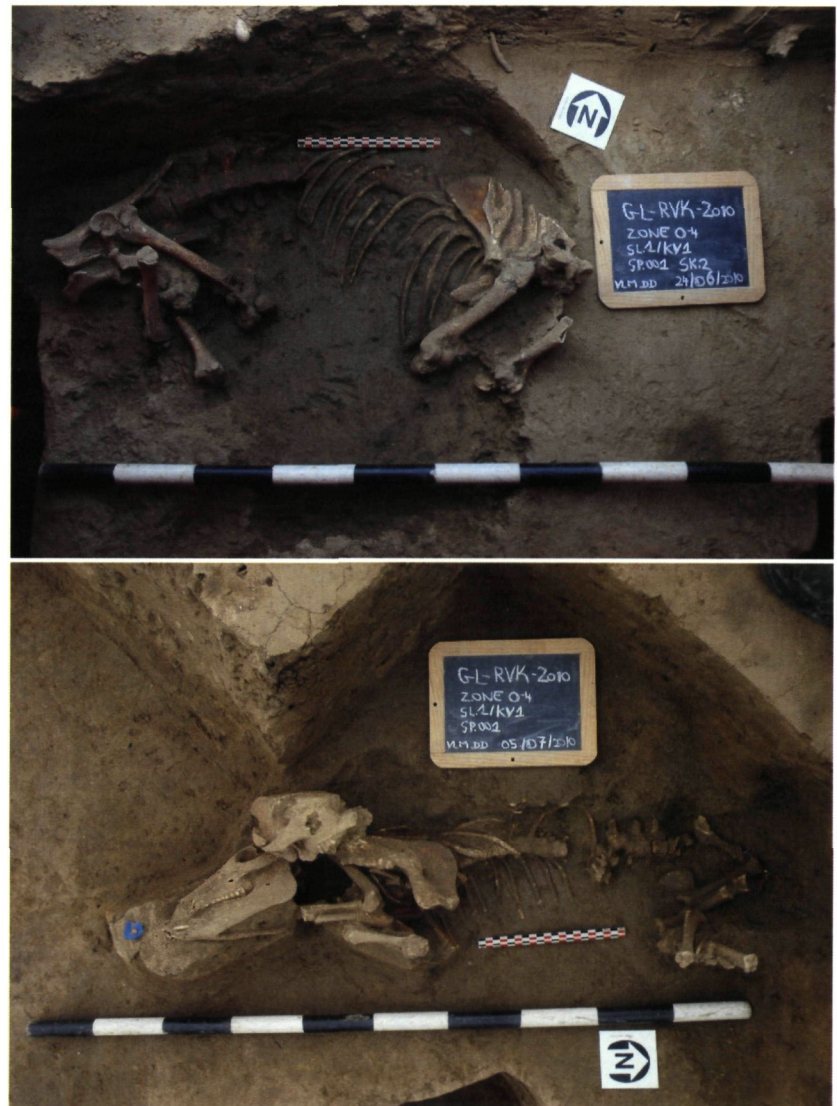
Op meerdere plaatsen rond Borgloon werd een onderzoek met proefsleuven uitgevoerd (foto D. Depraetere)

bijvoorbeeld door wortelwerking of bij eventuele windval van de aangeplante bomen. Dit proefsleuvenonderzoek gebeurde op verschillende plaatsen rondom het gehucht Grootloon. Vermeldenswaardig zijn de resultaten van het onderzoek op het perceel naast het oude Sint-Servatiuskerkje van Grootloon. Hier werden grote kuilen ontdekt die uitgegraven waren in de leem. De vulling van deze kuilen bevatte scherven van Andenne-aardewerk, te dateren tussen 1000 en 1300 na Christus. Bovenaan in één van deze kuilen werden bovendien drie samen begraven skeletten van jonge dieren gevonden: een veulen en twee biggen. De radiokoolstofdatering van één skelet door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium leverde een datering op tussen 1405 en 1455 na Christus. Vermoedelijk waren de kuilen leemontginningen voor de bouw van de oorspronkelijke kerk van Grootloon. Van de romaanse kerk uit de 13de eeuw resten nog de onderbouw van toren en schip. Waarschijnlijk werd leem gebruikt voor het onderhoud van de muren van deze kerk. De kuilen werden daarna opgevuld met afval en blijkbaar, in een later stadium, ook met jonggestorven dieren. Dit zijn enkele voorbeelden van vondsten die bij de uitvoering van een ruilverkavelingsproject gedocumenteerd worden. Naast dit eigen archeologisch onderzoek helpt de ruilverkaveling momenteel ook bij de realisatie van het Vlaams en provinciaal cultuurhistorisch beleid en dat brengt ons bij het Masterplan Haspengouw, dé beleidsaanzet tot de realisatie van het Landmark Romeinse Villa op de Bollenberg.

Het beleidskader

Het Masterplan Haspengouw

De laatste jaren heeft de cultuurhistorische sector zich in Limburg sterk geprofileerd en dat geldt niet in het minst voor Haspengouw. De stuwende krachten zijn het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, het Gallo-Romeins Museum, maar ook het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren en meer recent de projectvereniging Erfgoed Haspengouw, een samenwerkingsverband tussen bijna alle Haspengouwse gemeenten op het vlak van cultureel erfgoed, zowel roerend als immaterieel erfgoed. Mogelijk is die recent gestegen aandacht voor cultuurgeschiedenis mede te wijten aan de angst voor de eventuele impact van de lopende ruilverkavelingen én aan de mogelijke gevaren die van een steeds maar groeiende toeristische sector kunnen uitgaan voor het cultureel erfgoed van een streek. Erfgoed dat overigens mee aan de basis ligt van dat toeristisch succes. Zo vinden de cultuurhistorici dat de toeristische sector geneigd is een goed nieuws

show op te voeren en het verleden daarmee verkeerdelijk te romantisieren, wat tot verarming leidt. Ook de negatieve kanten van het verhaal moeten geduid worden.

Tijdens het archeologisch onderzoek bij het kerkje van Grootloon werden de beenderen van huisdieren blootgelegd (foto D. Depraetere)

Dankzij die sterke profilering van de cultuurhistorische sector werd er de laatste jaren een bijzonder rijk palet aan activiteiten en producten ontwikkeld, gaande van prachtige brochures, boeken en erfgoedkranten, symposia, colloquia, erfgoedevenementen, jaarlijkse erfgoedmarkten, themawandelingen in het kader van het kunst- en erfgoedfestival *Artuatuca* in Tongeren. De motor hiervan is het Masterplan Haspengouw dat in 2002 op initiatief van het PCCE werd gelanceerd (14). Dat plan beoogt het cultureel erfgoed en het landschap van Haspengouw op een respectvolle manier zichtbaar, leesbaar en beleefbaar te maken om dat erfgoed te behouden, verder te ontwikkelen en te versterken.

Het is opgebouwd rond drie thema's. Aan elk thema is een erfgoedpodium verbonden, met name het verre Romeinse verleden met Tongeren als

centrum, het religieuze verleden met de Trudoabdij in Sint-Truiden als middelpunt en tot slot het burchtenverleden met Borgloon als blikvanger. Het plan is dus bijzonder sterk gericht op de nalatenschap van de Romeinen, van de adel en van de kerk, later terecht aangevuld met dat van de landbouwer (15). Het zondigt wel een beetje tegen de eigen principes. Men mag immers niet vergeten dat het hier, aanvankelijk toch, om een Romeinse bezettingsmacht ging en om een adellijke klasse die, net zoals de clerus, teerde op een straatarme massa die zij doelbewust in stand hield. Denk maar aan de tienden of aan de leendiensten, die de horigen meerdere dagen per week aan de abt of aan de baron moesten leveren. In die zin kan de Romeinse Kassei bijvoorbeeld ook symbool staan voor oorlog en kolonisatie, voor internationale handel, voor globalisering *avant la lettre* dus! Het is uitermate belangrijk dat een beleidsdocument dat zich Masterplan noemt, niet alleen alle belangrijke spelers vernoemt, maar daarnaast ook de juiste historische rol van die spelers belicht. Dit is om historische redenen, maar ook voor het draagvlak ervan een must.

Het rapport De Romeinse Weg

Ondanks voorgaande opmerkingen is het Masterplan Haspengouw erg waardevol. Het PCCE is hiervan de trekker en wil het realiseren door in overleg en dialoog belangrijke locaties en verhaallijnen uit te kiezen en die verder uit te werken tot concrete inrichtingsvoorstellen. Een van die locaties is de Romeinse Kassei en daarbij wordt gepleit *“voor kunstzinnige toevoegingen van bakens in het landschap die de samenhang verduidelijken of er een hedendaagse dimensie aan toevoegen”*.

In het kader van het Masterplan Haspengouw werd een aangepast ontsluitingsconcept voor de Romeinse weg uitgewerkt in het rapport De

Romeinse Weg (6). Dat ziet in de Romeinse Kassei de ideale link tussen de drie erfgoedpodia van Sint-Truiden, Borgloon en Tongeren. De Kassei wordt daarbij gezien als een gang door een huis met vele landschapskamers, elk met een eigen verhaal. Die landschapskamers zijn onder andere de ruïne van de motburcht in Brustem, de Kruisvaarderskapel in Helshoven, de Romeinse villa van Broekom-Sassenbroek en de heerdgang van Borgloon. Voor de landschapskamer Broekom-Sassenbroek dacht het PCCE aan *“een actief archeologisch veld waar diverse aspecten letterlijk aan de oppervlakte worden gebracht”*. Daarom besloot het ruilverkavelingscomité Grootloon op 17 juni 2009 om met een kunstwerk de archeologische informatie met de ruimtelijke context te verbinden en om te smeden tot een functionele gebruiksruimte voor de wandelaar langs de Romeinse Kassei.

Het gevaar ruilverkaveling: het spanningsveld tussen geschiedenis en moderniteit

Een erg delicaat punt bij elke ruilverkaveling is de verharding van de wegen. Het is nu eenmaal een feit dat de meeste wandelaars een stoffige, trage weg verkiezen boven een harde betonweg. Dat heeft met ‘de psychologie van beton’ te maken. Beton wordt immers geassocieerd met kilte, verkeer, lawaai en onveiligheid. Toch moeten we beseffen dat de ruilverkaveling de opdracht heeft om de landbouwgebieden in te richten zowel voor de huidige als voor de toekomstige landbouwers. Die boeren geven meestal de voorkeur aan een degelijke betonverharding wegens tijdsbesparing, brandstofwinst, minder materieel- en vruchtschade. De meeste gemeentebesturen verkiezen eveneens een volle betonweg, omdat deze relatief goedkoop, duurzaam en onderhoudsvriendelijk is. Uiteraard betekent dit niet dat de ruilverkaveling heel het landschap vol beton stort. In gebieden met land- en tuinbouw als hoofdfunctie waar bijna geen medegebruik is en het landschap weinig kwaliteit heeft, wordt inderdaad meestal voor beton gekozen, maar er zijn ook alternatieven: tweesporenbetonwegen, kasseiwegen, steenslagwegen of onverharde wegen. Dat is duidelijk het geval in de ruilverkaveling Grootloon.

Het heikel punt in die ruilverkaveling was natuurlijk de verharding van de Romeinse Kassei, die haast kaarsrechte, oeroude lijn dwars door het landschap. De cultuurhistorische sector kwam maar niet tot een consensus over de verharding van die weg. Zo had de studiedag van 21 september 2004 in Rullingen (15) die specifiek door de provincie was ingericht om over de verharding van de Romeinse weg te brainstormen geen concrete voorstellen opgeleverd. Intussen liet de

Vele wegen in de ruilverkaveling bleven onverhard
(foto E. Dupae)

Tweesporenbeton-met-kasseien
als verharding voor de Romeinse
heirbaan

(foto E. Dupae)

ruilverkaveling een tweesporenverharding in beton gieten, maar met kasseien in het midden.

De verantwoording voor die specifieke keuze van verharding, tweesporenbeton-met-kasseien, komt kort samengevat hier op neer (16).

De ruilverkaveling Grootloon had vooreerst oog voor de uniciteit en de esthetische waarde van de Romeinse weg door te kiezen voor een unieke verhardingswijze, verwijzend naar het woord kassei. Door deze uitvoering is dit eeuwenoude lint ook direct als dusdanig herkenbaar in het landschap. Daarnaast respecteerte de ruilverkaveling de erfgoedwaarde van de Romeinse Kassei, door het absoluut behoud van de bedding en het tracé. De nieuwe verharding kwam immers bovenop de bestaande weg, net om archeologische schade te

vermijden. Door te kiezen voor tweesporenbeton-met-kasseien, perfect geschikt voor landbouwverkeer, hield de ruilverkaveling ten slotte ook rekening met de historische functie van de Romeinse Kassei. Deze vormt immers nog steeds dé hoofdontsluitingsweg voor de boeren ter plaatse en met deze unieke verhardingswijze garandeert de ruilverkaveling dat de Romeinse Kassei ook in de toekomst die belangrijke functie behoudt.

Samengevat heeft de ruilverkaveling met kasseien en beton, vanuit de filosofie dat de kunst van het erven vooral de kunst van het veranderen inhoudt, getracht om een bedreiging om te buigen tot een aanvaardbaar compromis. De beslissing over de verharding van de Romeinse Kassei kwam immers democratisch tot stand. Na tal van infomomenten

Het landschap rond de
Bollenberg zag er in de
Romeinse tijd niet veel anders
uit dan nu

(foto E. Dupae)

diende zelfs niemand bezwaar in: noch de MINA-raad van de gemeente, noch de landbouwraad, noch de natuurbehoudsector, noch het studie-bureau Soresma belast met de opmaak van het milieueffectenrapport, noch het Gallo-Romeins Museum of het Regionaal Landschap die beide zitting hadden in de beslissingsorganen van de ruilverkaveling, noch de burger naar aanleiding van de bouw aanvraag over de werken. Vanzelfsprekend betekent dit niet dat iedereen volmondig akkoord ging of geen bedenkingen had, maar het betekent wel dat men zich kon vinden in het compromis-voorstel dat de ruilverkaveling had uitgewerkt.

Het archeologisch kader

Op de Bollenberg ligt het Romeinse landschap als het ware aan onze voeten (17). Deze plek, op het traject van de Romeinse weg die de stad Tongeren verbond met de belangrijke Romeinse agglomeratie, de *vicus* Tienen, bundelt alle elementen uit het toenmalige landschap: een weg, villa's, grafvelden, akkers, weilanden en heiligdommen. De streek zag er in die tijd niet zoveel anders uit dan vandaag. Net daarom is deze plek aan de Bollenberg zo geschikt om stil te staan bij het verleden.

De romanisering van het platteland

In de periode juist vóór de Romeinen was de landbouw in Haspengouw gericht op de voorziening van de eigen behoeften. Vanaf het begin van de 1ste eeuw na Christus heroriënteerde de agrarische productie in het achterland zich volledig op de nabijgelegen door de Romeinen gestichte stad Tongeren (*Atuatuca Tungrorum*) en op de Romeinse militaire kampen langs de Rijn.

Tongeren was de hoofdstad en bijgevolg het administratieve, commerciële en religieuze centrum van een district, de *civitas Tungrorum*.

De romanisering van het platteland bracht de inplanting van honderden landbouwbedrijven mee, de zogenaamde villa's, evenals de overschakeling op monoculturen zoals spelt, emmertarwe en gerst, en de verdere aantasting van het nog resterende bosbestand. Villa's waren een soort van KMO's met een oppervlakte van circa 40 tot 45 hectaren tot max. 100 ha. De eigenaars behoorden meestal tot de gegoede middenklasse. De bedrijven genereerden enorme overschotten. Een deel van de opbrengst inden de Romeinen als belastingen, een deel kochten ze aan. Dat graan was vooral bestemd voor de militairen die de Rijn grens bewaakten. Vóór het daar terecht kwam, belandde het soms in het *horreum*, een grote graanopslagplaats net buiten Tongeren.

Gebruik van het landschap

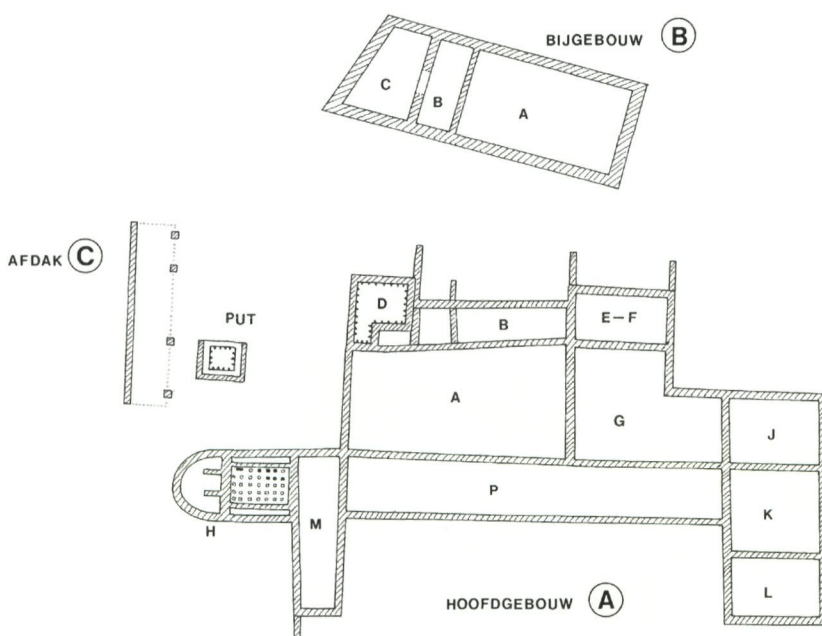
In de omgeving van de Bollenberg wordt het leem-plateau door beek- en droogdalen in een aantal deelplateaus verdeeld. Resten van villa's liggen vaak geïsoleerd op een dergelijk deelplateau.

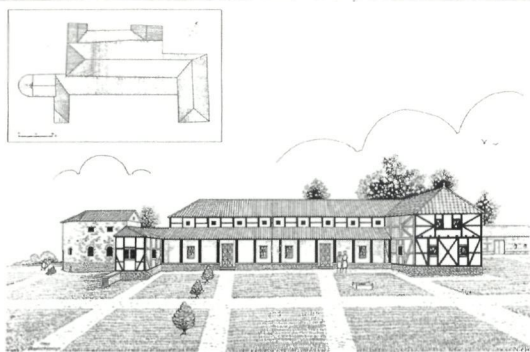
Vermoedelijk vormde elk deelplateau een afzonderlijke productie-eenheid, bestaande uit een villatterrein en de daarbij horende akkerarealen. Het akkerareaal bevond zich op de centrale, vlakke delen van het leem-plateau. Hier zijn een gunstige grondwatertafel en een beperkt microreliëf aanwezig.

Waarschijnlijk zijn de beekdalen in de Romeinse tijd gebruikt als weilanden, wanneer het landschap, net als in de postmiddeleeuwse periode, een maximale exploitatie kende. De beekdalen kunnen behalve als weidegronden ook gebruikt zijn om hout te kappen of om te vissen. Een andere activiteit in die beekdalen die mogelijk sporen heeft nagelaten is het vervaardigen van aardewerk en dan voornamelijk de grootschalige aardewerkproductie, zoals de dakpannen voor de villa's. Het lijkt aannemelijk dat een dergelijke activiteit plaatsvond in het beekdal, waar zowel klei als brandhout voorhanden was.

Het landschap werd niet enkel door deze villa's ingenomen. In de afgelopen decennia toonde onderzoek in het Maasdal en de Demervallei (18) aan dat er ook kleinere traditionele nederzettingen met enkele huizen in hout en leem en met rietendaken bleven voortbestaan, vaak ook op plaatsen waar IJzertijdbewoning aan vooraf ging. De aanwezigheid van grote drinkpoelen verraadt dat de bewoners voornamelijk aan veeteelt deden. Mogelijk kwam dit patroon ook voor op de volle leemgronden van Haspengouw.

De plattegrond van de opgegraven villa met een deel van de bijgebouwen in Broekom (uit: *Publicaties van het Gallo-Romeins Museum Tongeren*, 1988, nr. 38, Plan III)

Reconstructie van de Romeinse villa van Broekom

(uit: *Publicaties van het Gallo-Romeins Museum*, nr. 38, Provincie Limburg, 1988, Plan IV)

Een villa: typisch Romeins met een lokale toets

De villa's waarop je vanop de Bollenberg uitkijkt zijn: villa Sassenbroek in Broekom (19), villa Mulkenveld in Piringen en de villa's Middelpadveld en Walenveld in Vechmaal (20). De resten van deze villa's werden tussen 1984 en 1988 opgegraven door de toenmalige archeologische buitendienst van het Gallo-Romeins Museum onder leiding van Willy Vanvinckenroye. De villa's in de omgeving van de Bollenberg zijn kleine tot middelgrote villa's, typisch voor Limburgs Haspengouw. Echt grote complexen van het formaat zoals in Haccourt in de provincie Luik of Voerendaal in Nederlands Limburg, waar families uit de hoogste elite resideerden, lijken te ontbreken.

De landbouwdomeinen in deze regio lijken qua opbouw op elkaar. De woning van de eigenaar is het hoofdgebouw. Daarnaast zijn er de bedrijfsgebouwen, waaronder verblijfplaatsen voor het personeel, opslagplaatsen, ateliers en stallen. Ook na de dood bleven de villabewoners op hun domein, want bij elk domein hoorde een grafveld, waar de overledenen gecremeerd werden en hun as in een urne bijgezet. Het graf van de villa-eigenaar en/of een ander belangrijk gezinslid werd vaak gemarkeerd door een grote aarden grafheuvel of tumulus. Vanop de Bollenberg zijn de beschermde tumuli van Gutschoven en Vechmaal zichtbaar.

De residentie van de villa-eigenaar vertoonde vaak typisch Romeinse elementen: de symmetrische architectuur, de zuilengalerij die meestal aan de voorgevel lag en de verdeling in vele kamers in plaats van in slechts een of twee ruimtes, zoals bij traditionele huizen in onze streken. Toch hielden de bewoners ook vast aan lokale tradities. Ze gebruikten veelal plaatselijke materialen zoals vuursteen en leem. Ook pasten ze Romeinse technieken en stijlen aan de plaatselijke behoeften

aan. Waarschijnlijk waren de hoofdgebouwen van de villa's geïnspireerd op het vroege huistype of *domus* dat in Tongeren in de eerste eeuw naar mediterrane voorbeeld werd opgetrokken: een eerder langwerpig gebouw met twee uitspringende hoekvleugels. Hoewel vrij bescheiden van omvang waren de villa's toch vaak voorzien van Romeins comfort, zoals vloer- en wandverwarming en een eigen badhuis (bijvoorbeeld in Sassenbroek) en waren de interieurs vrij luxueus afgewerkt met fresco's en mozaïekvloeren.

De villa-economie bloeide lange tijd. Maar de grote politieke en economische crisis aan het einde van de 3de eeuw, gecombineerd met de invallen door gewapende Germaanse groepen, lieten diepe sporen na. Sommige domeinen werden voorgoed verlaten, andere villa's leefden weer enigszins op in de 4de eeuw, maar ook deze werden uiteindelijk opgegeven en vervielen stilaan tot ruïnes. Wat nu nog rest van dit rijke verleden is het bodemarchief bestaande uit de fundamenteën, de afvalkuilen, de waterputten, de diepe paalsporen. Gezien dit het enige is dat ons nog rest in het buitengebied moeten we voluit gaan voor het behoud van deze waarden voor de toekomstige generaties.

Opnieuw onder de aandacht

Al geruime tijd werd nagedacht over een gepaste wijze om het rijke Romeins verleden in de ruime omgeving van de heirbaan nabij de Bollenberg aan het brede publiek kenbaar te maken. Eén perceel, in het kader van de ruilverkaveling Grootloon toegewezen aan het agentschap Natuur en Bos (ANB) was daartoe bijzonder geschikt, omdat het vlak langs de oude Romeinse heirbaan gelegen is en bovendien een prachtig panorama biedt op het landschap rond de Bollenberg met zijn Romeinse resten. Landschap en resten die overigens wettelijk geen specifieke bescherming genieten. Het perceel was aanvankelijk enkel voor natuur bedoeld, maar het ANB ging snel akkoord om de functie van het perceel bij te stellen. Daarmee geeft het agentschap aan dat zij bij de ecologische inrichting en het

De 'zap-zetel' van Hans Lemmen om het landschap in het echt te aanschouwen
(foto H. Lemmen)

beheer van haar natuurgebieden ook andere, maatschappelijk relevante thema's wil integreren. Aangezien beeldend kunstenaar Hans Lemmen (21) eerder had bewezen dat hij kunst en archeologie wist te combineren (22), kreeg deze kunstenaar in 2007 de opdracht van de Provincie Limburg om een archeologisch georiënteerd kunstwerk te ontwerpen op de Bollenberg bij Borgloon, vlakbij de Romeinse Kassei.

Het kunstwerk

Reflectie over landschap

Hans Lemmen richtte zich als beeldend kunstenaar zo'n zestien jaar geleden ook op kunst in de openbare ruimte, omdat hij vond dat het circuit waarbinnen kunst gewoonlijk verkeert te los staat van de rest van de samenleving (23). Hij woont zelf in een van die kale resultaten van de eerste ruilverkavelingen, met name de ruilverkaveling Waltwilder van midden jaren '70. De doelstelling van die ruilverkaveling was zeer eenzijdig: het landschap moest aan de voorwaarden van grootschalige landbouw worden aangepast. Voor de andere kwaliteiten van een landschap was weinig tot geen begrip. De kunstenaar vond het spijtig dat zijn kinderen in dit verarmd landschap moesten opgroeien, in een bijna boom- en gezichtsloze monocultuur-omgeving. Hij wilde daarom onderzoeken hoe kunst kon bijdragen aan een rijkere omgeving. Die zoektocht resulteerde onder andere in de zogenaamde zap-zetel naar aanleiding van het Tongerse kunstenfestival *Artuatuca*: enorme granieten zwerfkeien, geschikt gemaakt als zitplaats (24). Die grote zwerfkeien kregen eveneens een prominente rol toegewezen in het project van het Grensschap Albertkanaal, een grensoverschrijdend initiatief dat veertien historisch en geologisch interessante sites in het landschap inrichtte tot bezoekersplaatsen.

De opdracht

Omdat Hans Lemmen landschappelijke kunst met archeologie wist te combineren, kreeg hij de opdracht voor een archeologisch kunstwerk dat drie functies moest combineren: kunstwerk, informatiedrager over het Romeinse villandschap en picknickplaats (25). Vlakbij de voorziene plek van het archeologisch kunstwerk was bovendien een ander bijzonder geslaagd kunstwerk verzeen: het ijzeren 'doorkijkkerkje'. Die situatie bood aan kunstenaar Lemmen de gelegenheid om artistiek het feit te gebruiken dat er twee buurkunstwerken zouden ontstaan, die zich hoe dan ook op een bepaalde wijze tot elkaar moesten verhouden. Dit kon door verschillen en overeenkomsten uit te vergroten, zodat het bezoeken van het ene kunstwerk na het andere een meerwaarde biedt voor de bezoeker.

In plaats van één centraal object omvat het landmark meerdere elementen
(foto O. Pauwels)

Op de rug van de banken staat in reliëf de plattegrond van een opgegraven villa uit de omgeving afgebeeld
(foto O. Pauwels)

Het kunstwerk

Hans Lemmen besloot om zijn vertrekpunt als kunstenaar te ruilen voor dat van ontwerper: vanuit de functie denkend. Qua vormtaal koos hij ervoor om op hoofdlijnen precies de tegenovergestelde keuzes te maken dan de makers van het doorkijkkerkje in Cor Ten, een staal dat roest tot op een zeker niveau. Hij koos ervoor om zijn kunstwerk in de omgeving te laten opgaan in plaats van in de lucht priemen. Luchtige staalstrippen werden bij hem banken van massief materiaal. In plaats van één centraal object koos hij voor verdeling van vijf elementen over het hele perceel. Zitten in plaats van staan. Toch zijn er ook verbindende elementen: de roestbruine kleur, het archaïsch-architectonische uitgangspunt, zelfs de vele tegenstellingen vormen samen een verbindend element.

Het concept resulteerde in vijf terracottakleurige zitbanken. Elke bank vertrekt van de simpele vorm van een monopoly-huisje. Maar enkele ingrepen verwijzen naar de typische bouwwijze van Romeinse villa's. Zo staan de zitelementen enkele centimeters naar achteren ten opzichte van de zijelementen. Hierdoor worden de zuilengalerij en de naar voren uitstekende zijvleugels van een villa gesuggereerd. De zijelementen links en rechts vormen bij alle vijf banken andere combinaties van drie soorten dakvormen: een zadeldak, een schilddak en een apsisvorm: drie bouwwijzen die ook bij de Romeinse villa's gebruikelijk waren.

Er zijn twee-, drie- en vierzitsbanken. De breedte van de elementen is afgeleid van de *passus*, een Romeinse maat overeenkomend met een pas of stap. Duizend *passus* vormen een mijl of *milus*. Alle elementen hebben een behandeling ondergaan waardoor het beton definitief de kleur van de leemgrond heeft aangenomen. Daardoor gaan de banken nog meer op in het landschap. Als de begroeiing zich hersteld heeft, zijn ze volledig geïntegreerd.

De bezoeker die alle banken wil zien, zal wel een tocht over het perceel moeten maken, want niet allemaal zijn ze in één keer te zien. Ondertussen zijn er al wissels ontstaan, smalle looppaadjes van de bezoekers doorheen het groen. Op de laatste bank wacht een verrassing: er ligt al iemand op! Het is een beeld van een Romeinse villaheer die over zijn velden uitkijkt, met in de ene hand een kommetje zaaigoed en zijn andere hand rustend op een miniatuurrund, dat zich tegen hem aanvlijt als een schoothondje. Een Romeinse villa was een groot landbouwbedrijf, vandaar de attributen. Verder is het een verwijzing naar de Romeinse gewoonte om een overledene half liggend op zijn graf af te beelden.

De vijf banken vertegenwoordigen telkens een van de opgegraven Romeinse villa's in een straal van 1 tot 15 kilometer. Ze zijn verspreid over het perceel ingeplant. Het is eigenlijk een miniatuurversie van het landschap dat je in de verte ziet, maar dan in de Romeinse tijd. Deze locatie was vooral geschikt voor dit thema, omdat het huidige landschap waarschijnlijk niet zo erg veel verschilt van dat in de Romeinse tijd. Nog steeds is er een vrij open landbouwlandschap te zien, los bezaaid met enkele grotere en kleinere boerderijen. En ook toen al was het bos vrijwel volledig verdwenen.

Alleen op de rug van de eerste zitbank/villa zijn drie infopanelen aangebracht. Daarop staat beknopte informatie over de komst van de Romeinen in deze streek, de Romeinse wegen

Op één bank wacht een verrassing
(foto O. Pauwels)

en uiteraard de villa's en hun rol in de bevoorrading van de grensverdediging van de Rijn. De rest van het veld blijft daardoor gevrijwaard van borden. Op de rugzijde van de vier overige banken staat in reliëf de plattegrond van telkens een villa uit de omgeving ingegoten. Daarbij staat tevens de exacte afstand in stappen/meters tot de opgraving vermeld en een pijl correspondeert met de richting waarin de echte villa in het landschap stond. De tekeningen zijn rechtstreekse kopieën uit de verslagen van de archeologische opgravingen. Hoewel dit perceel zelf dus geen villaresten bevat, ontstaat er zo toch een bepaald gevoel van authenticiteit, een directe verbinding met de archeologische sites verderop.

Besluit

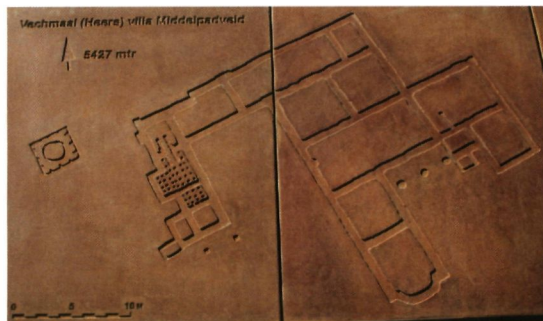
Het Landmark Romeinse Villa op de Bollenberg is er enkel gekomen dankzij de samenwerking tussen tal van spelers. Dat is verre van evident en het mag extra worden benadrukt. Zo zorgde de ruilverkaveling Grootloon mee voor het idee, voor een deel van de financiering en vooral voor een schitterende locatie. Het provinciebestuur Limburg leverde de grootste financiële bijdrage en van haar

diensten heeft het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed voortreffelijk voorbereidend beleidswerk geleverd en zorgde het Gallo-Romeins Museum voor een gedegen wetenschappelijke onderbouwing. De stad Borgloon ondersteunde het project financieel en het agentschap Natuur en Bos tot slot engageerde zich om de site duurzaam te beheren door regelmatig toezicht te houden en het natuurbeheer van het perceel af te stemmen op het kunstwerk. Er wordt een soortenrijke kruidvegetatie nagestreefd, omgeven door struweel dat weliswaar het uitzicht vanaf de zitbanken op het omringende landschap niet hindert. Overigens wordt benadrukt dat het kunstwerk zelf uit duurzaam beton vervaardigd is, dat zeer vandalismebestendig is en praktisch geen onderhoud vergt.

Linda Bogaert is archeoloog bij het Gallo-Romeins Museum in Tongeren.

David Depraetere is archeoloog bij de Vlaamse Landmaatschappij, Regio Oost.

Eddy Dupae is projectleider ruilverkaveling bij de Vlaamse Landmaatschappij, Regio Oost.

Elke bank vertegenwoordigt één van de opgegraven Romeinse villa's, hier de villa Middelpadveld van Vechmaal (foto E. Dupae)

De Landmark wordt aangewezen met een infozuil in de Kastanje-huisstijl voor erfgoedontsluiting van de provincie Limburg: een consistente huisstijl voor de duiding van erfgoedsites om de wildgroei aan infoborden, plakaten en bewegwijzering te voorkomen (foto O. Pauwels)

Eindnoten

- (1) Andere recente voorbeelden van archeologisch geïnspireerde kunstwerken zijn de uitkijktoren van 2013 in de Nederlandse Mescherheide en het project landmarks van het Grensschap Albertkanaal. De toren in Mescherheide staat op een plek die al in de steentijd als natuurlijke uitkijkpost werd gebruikt. Het Grensschap Albertkanaal is enerzijds een grensoverschrijdend samenwerkingsverband tussen de gemeenten Riemst, Lanaken en Maastricht en verwijst anderzijds ook naar het grensgebied tussen die drie gemeenten. Op initiatief van het Grensschap Albertkanaal werden in 2008 veertien historisch en geologisch interessante sites in het landschap blijvend ingericht tot bezoekersplaats. Ze omvatten steeds een reuze zitkei van kunstenaar Hans Lemmen en een 'Grensschapspaal'. Dat is een bescheiden informatie-element geïnspireerd op de gietijzeren echte grenspalen tussen België en Nederland. De sites brengen diverse verhalen van het landschap tot leven, bijvoorbeeld over de Slag van Lafelt, over de Neanderthalers van de streek of over de eerste boeren, de bandkeramiekers, maar ook over de Romeinse tijd, de ijs tijden of de geologische opbouw.
- (2) Een welgemeend woord van dank, vooreerst aan het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, in het bijzonder aan afdelingshoofd Sandro Claes en coördinator masterplannen Dirk Bouve, die de gepaste begeleiding boden bij de dossieropmaak binnen E-xtra, het subsidiereglement voor de ontsluiting van Limburgs erfgoed. Ook dank aan de stad Borgloon en in het bijzonder aan Renaat Roekaers, gemeentelijk cultuurbeleidscoördinator en verder aan het agentschap Natuur en Bos voor de toelating om het kunstwerk op hun perceel te plaatsen. Tot slot danken we Piet Struyf en Edith Willems van de VLM en Guido Creemers van het Gallo-Romeins Museum voor hun aanbevelingen en het kritisch nalezen van de tekst.
- (3) De letterlijke vertaling van het Engels woord *landmark* is grenspaal, baken, oriëntatie- of bekend punt in het landschap, maar de term wordt ook in andere betekenissen gebruikt, bijvoorbeeld in de zin van beeldbepalend bouwwerk, object of opvallende plek in het landschap. In de VS kom je de term *landmark* vooral in een toeristische context tegen: een object dat de interesse van de bezoekers wekt vanwege zijn uiterlijk of historische betekenis. De provincie Limburg in Nederland voert sinds 2009 bijvoorbeeld een beleid 'Limburgse landmarks'. Daarbij gaat het om markante herkenningspunten in het landschap waar mensen 'iets' mee hebben. In deze tekst staat de term *landmark* voor een beeldbepalend object in het landschap. De Landmark Romeinse Villa aan de Bollenberg is een project dat volledig op zich staat, los van al die andere projecten waarbij ook de term *landmark* wordt gebruikt.
- (4) De Vlaamse Landmaatschappij heeft naast de uitvoering van het mestbeleid en het afsluiten van beheersovereenkomsten met landbouwers ook de inrichting van het buitengebied als opdracht. Hiertoe beschikt de Landmaatschappij onder andere over het instrument ruilverkaveling, dat wordt ingezet om de landbouwgebieden van het gewestplan te optimaliseren. De essentie van die optimalisatie is het ruilen van kavels: het herschikken van de eigendoms- en gebruikspercelen zodat de boer gemiddeld minder, maar grotere percelen overhoudt met een betere vorm én een betere ontsluiting.
- (5) *Alle tijd in Haspengouw van alle tijden. Masterplan voor de ruimtelijke ontsluiting van het cultuurhistorisch erfgoed van Haspengouw*, onuitg. Stramien structuur & architectuur en Bureau Bongaerts, 2002.
- (6) 'De Romeinse weg'. Aanzet tot een nieuw concept, voor een geïntegreerd behoud en streekgerichte ontsluiting, van het cultureel erfgoed in Limburgs Haspengouw, onuitg. studie, Stramien structuur & architectuur en Bureau Bongaerts, 2007.
- (7) MAES P., *Langs trage wegen*, Tiel, 2000.
- (8) HUIZINGA P., *Hiërarchie van Schoonheid*, De Dorschkamp-rapport 402, Wageningen, 1985.
- (9) COUTERIER J., *De waarneming en waardering van landschappen. Resultaten van omgevingspsychologisch onderzoek*, doct. scriptie Landbouwuniversiteit Wageningen, 1987; LORZING H., *De angst voor het nieuwe landschap*, 's Gravenhage, 1982.
- (10) Zie www.belevingsboomgaard.be
- (11) DELANGHE G., *Reading between the lines*, in *Tijdschrift publieke ruimte*, jg. 7, 2013, p. 36-38.
- (12) Z33 is het Huis voor actuele kunst in Hasselt, een initiatief van het provinciebestuur van Limburg. Z33 nam het boeiende initiatief om kunst in de open ruimte van Haspengouw te brengen. Het project loopt van 5 mei 2011 tot 5 juni 2016.
- (13) DEPRAETERE D., *Archeologisch proefsleuvenonderzoek op de nieuwe begraafplaats van stad Borgloon*, onuitg. intern rapport VLM, 2009; ID., *Archeologische opvolging van de ruilverkaveling Grootloon – Dossier D59W30 Lot 1, 2A & B*, Archeologisch rapport VLM/LIM/2014-06, in voorbereiding.
- (14) DE DIJN C. G., *Alle tijd in Haspengouw van alle tijden*, Provincie Limburg, 2006.
- (15) *De Romeinse weg. Masterplan Haspengouw-Publieksgerichte ontsluiting cultureel erfgoed Haspengouw*, verslag studiedag 21 september 2004, Kasteel Rullingen, 2004.
- (16) DUPAE E., *De Romeinse kassei en de ruilverkaveling: het spanningsveld tussen historiek en moderniteit. Een persoonlijke visie n.a.v. de debatdag "TOEKOMSTdebat: De Romeinse Weg, een nieuw-oud traject"*, Midzomerfestival Lossol, Borgloon, VLM, 2008.
- (17) Voor deze schets van het Romeins verleden in de streek rond de Bollenberg werden volgende teksten van het Gallo-Romeins Museum in het kader van projecten over de tumulisites van o.m. Gingelom en de Romeinse weg Boulogne-sur-Mer/Keulen gebruikt: DEMEY D. en ROYMANS J., *Beleidsmatige archeologische inventarisatie: gemeenten Borgloon en Heers*, RAAP-rapport 812, Raap Archeologisch Adviesbureau, 2002; JENESON K., *Exploring the Roman Villa World between Tongres and Cologne. A Landscape Archaeological Approach*, onuitg. academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 2013; KNAEPEN E., *De landelijke bewoning in de Gallo-Romeinse periode in Zuid-Limburgs Haspengouw*, onuitg. lic. verh. KULeuven, 2001; LUX G., *Broekom (Limb.): Romeinse villa*, in *Archeologie*, 1969, p. 11-12; VANDERHOEVEN A., *Veldwezelt. Vues socio-économiques nouvelles sur les campagnes*, in *Archéologie et sciences d'origine, Dossier: La Belgique Romaine*, nr. 315, 2006, p. 60-61; VANVINCKENROYE W., *Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, nr. 35, Provincie Limburg, 1987.
- (18) VAN IMPE L., *Het oudheidkundig bodemonderzoek in Donk (gem. Herk-de-Stad) 1977-1982*, in *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens, Archaeologia Belgica*, Brussel, nr. 255, 1983, p. 65-94; VAN IMPE L., HUYGHE D., VAN LAERE R. en VYNCKIER G., *Archeologisch onderzoek in en rond de Demervallei*, in WILLEMS W. (ed.), *Speurwerk. Archeologische monumentenzorg in de Euregio Maas-Rijn (Kunst und Altertum am Rhein, 136)*, Mainz, 1992, p. 550-572.
- (19) VANVINCKENROYE W., *De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom*, Publicaties van het Gallo-Romeins Museum, nr. 38, Tongeren, 1988.
- (20) VANVINCKENROYE W., *De Romeinse villa in het 'Middelpadveld' te Vechmaal (Heers)*, in *Limburg/Het Oude Land van Loon*, nr. 76, Hasselt, 1997; ID., *De Romeinse villa's van Piringen (Mulkenveld) en Vechmaal (Walenveld)*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, nr. 42, Tongeren, 1990; BOLLEN K., *Het keramisch materiaal van de Romeinse villa aan het Middelpadveld te Vechmaal*, onuitg. lic. verh. KULeuven, 2001.
- (21) HOLLEMAN Th., HUIJTS ST. en LEMMEN H., *Lithomania*, tent. cat., Tongeren, 2002.
- (22) *Landmarks van het Grensschap Maastricht-Lanaken-Riemst, Grensschap Albertkanaal*, brochure, z. d.
- (23) Dit tekstgedeelte is grotendeels gebaseerd op mondelinge informatie van Hans Lemmen.
- (24) In 2005 werd aan Hans Lemmen een landschappelijk kunstwerk gevraagd voor het Tongerse kunstenfestival *Artuatuca*. Hij kwam toen op het idee om de 'zap-zetel' van waaruit wij voor de tv zittend de wereld voorbij laten komen, als het ware naar buiten te slepen, naar een plaats met uitzicht: *Inside out!* Onder de hemelkoepel in het landschap zittend kon men dan de wereld in het echt ervaren.
- (25) De uitvoering van het kunstwerk werd voor 35% gefinancierd door het ruilverkavelingscomité Grootloon en voor 50% door het provinciebestuur Limburg. De stad Borgloon nam het resterend bedrag voor haar rekening.

Summary

LÉON STYENEN: INTERIOR DESIGN IN THE 1930'S IN ANTWERP

Between 1934 and 1938 Léon Stynen (1899-1990) designed some 16 less known to completely unknown terraced houses in Antwerp. During the same period Stynen was also involved in the organization of three exhibitions in Antwerp on the interior of modern houses. As opposed to these interior designs, which were made with an interdisciplinary vision, archival and on site research of these 16 houses revealed that Stynen always used the same standard package with identical materials and companies. However cheap or expensive the houses, these were all modern houses meeting the vision on the "new way of living" with a central role for modern conveniences. They all have a rational and functional floor plan integrating electricity, central heating and built-in cupboards, kitchen and bathroom on the first floor and with care for aesthetics including the use of durable materials and interior finishing. Stynen opted for

natural materials. The houses had herringbone parquet in the living room, varnished wooden doors in limba with or without glass panels, paneled stair handrails in limba and built-in cupboards wherever possible. Besides the abundant integration of wood, most walls were papered, there was a skylight above the stairwell and he had a preference for light yellow tiles in bathrooms. For exhibitions he also designed a framework where other interior designers should be involved. For houses and exhibitions Stynen designed very little furniture whereas his colleague architects designed a lot of furniture and complete interiors. Furthermore Stynen remained loyal to the same artists like René Guette, Julien Van Vlasselaer and Elisabeth Hannape as well as to firms like a.o. Auguste Lachapelle for parquet floors, Metalen Galler for metal elements, SIDAM for international furniture and Jos Quick as building contractor and materials like herringbone parquet and framework in Hungarian oak, tiles by Cerabati and door and window sills in Comblanchien..

THE SIGMA PLAN AND THE HERITAGE PUZZLE IN THE "KALKENSE MEERSEN" CLUSTER

With the implementation of the Sigma plan by "Waterwegen en Zeekanaal NV" (the Waterways and Sea canal corporation) flooding areas are being laid out in the cluster of Kalkense Meersen (province of East-Flanders). Within this framework the Immoveable Heritage agency carried out research on archaeology, landscape and cultural history. Based on the results of this research the evolution of the river landscape could be reconstructed.

In the actual topography of the river landscape we can still detect traces of the prehistoric meandrous river system in the form of slip-off slopes and cut banks. During the main part of prehistory the bed of the river Scheldt included an alder-wood marsh while on higher grounds there was more dense and varied woodland. This landscape was rich in nutrients and thus attracted prehistoric man, hence the numerous archaeological findings from this era.

In the late Stone Age and the Bronze Age the old riverbeds were completely aggraded thus creating vast marshland with an interweaving pattern of streamlets. As this area

was not easily accessible no traces of settlement were found although ritual deposits of arms and ornamental objects in this wet area confirm that these marshy woods were of some importance for the former settlements on higher grounds bordering the valley.

During the research, part of a Roman settlement from the 2nd century was unearthed on a sand lobe in the alluvial plain. The study of pollen indicated intensive cultivation and deforested landscape with fields and pastures. Findings of luxury pottery and ornamental objects suggest that this site had a trading function, presumably thanks to its location near the river Scheldt. As for the mediaeval landscape, the few archaeological findings were completed with historical sources. These show an early development of a village on the higher grounds and dunes, possibly stimulated by religious powers. The vast range of fields made up a complex of arable land next to the village centre. In summer the marshy river valley was protected against flooding by (summer) banks and a network of drainage ditches allowing these wet grounds to be turned into pastures.

A system of locks and sluices was used to control the supply and drainage of water from the Scheldt. The maintenance of this network was partly the responsibility of the owners and was subject to an annual inspection. Archival sources show numerous examples of repairs to banks and sluices and disputes due to the great costs these works would involve. As of the 18th and 19th century the risk for flooding increased due to poor maintenance of the banks. In order to meet this growing need for organization and quality control the "watering" (official body for water management) was installed in the 19th century.

Despite subsequent ambitious works like the straightening in 1892 of the Scheldt in Wichelen, the river landscape of the Kalkense Meersen cluster still reflects the historical mutual coherence of different landscape

elements. Based on the results of the above study, the plans for the works in execution of the Sigma plan were modified. The archaeological heritage could thus be preserved on site by a.o. the construction of a bank or a slight modification of the direction of a tidal channel.

FROM HUNTER TO FARMER: 7000 YEARS OF HABITATION ALONGSIDE A RIVER IN THE 'ZENNEGAT'

In the light of wetland restoration projects the area of *het Zennegat* (municipality of Mechelen, province of Antwerp) was subjected to a geo-archaeological survey project. This revealed the presence of a wide and deep fossil river channel, which aggraded during the Holocene with organic and clastic sediments. This aggradation was near completion at the onset of the Sub-boreal period. During most of the Holocene the river bed thus constituted a wide and wet depression, which was dominated by an alder carr forest.

A borehole prospection showed the presence of an extended prehistoric find complex on the northern bank of this depression. Following these results an excavation was carried out of a limited surface area (20 by 5m), with the aim of gathering more information on the nature and chronology of the site, as well as assessing the preservation potential for unburnt organic remains.

The excavation established the presence of at least 4 occupation phases, according to the lithic material and ceramics. These are the early and late Mesolithic, late Neolithic, and final Neolithic/ early bronze age.

In the lithic material foremost the late Neolithic period stands out, with a.o. aspects the dominant presence of

transverse arrowheads. For this phase we can possibly associate the site with the 'Vlaardingen' culture of the Dutch river delta, placing this phase somewhere in the first half of the 3rd millennium BC.

Most of the diagnostic features in the ceramics indicate that part of the site is to be dated in the latest phase of the Bell Beaker culture. This accords with radiocarbon dates on fluvial sediments in the southern part of the excavation, one of which on a charred cereal, in the first quarter of the 2nd millennium BC. Pollen analysis on these fluvial sediments indicate the presence of agriculture in the immediate vicinity. Preserved unburnt animal bone in these sediments indicate also the presence of livestock maintenance, next to hunting and fishing. In the northern, higher part of the excavation, a number of pits were registered, that can possibly be attributed to this settlement occupation.

Mainly for the late and final Neolithic/ early bronze age occupation phases the site of *Mechelen- Zennegat* fills in an important regional knowledge hiatus. This points also to the importance of the riverine wetlands of the Scheldt basin, for the study of the prehistoric archaeological record. Because of the importance of this prehistoric site complex, the design of the wetland restoration projected was altered to exclude intensive clay extraction in this areal.

ARCHAEOLOGY IN IMAGES, A NEW LANDMARK ALONG THE ROMEINSE KASSEI ON THE BOLLENBERG, BORGLOON

Putting up a case for archaeology to a broad public is extremely difficult, as it often concerns invisible soil archives. It is precisely this challenge which was taken on by a number of partners near the Bollenberg in Grootloon (Borgloon, Limburg). The Bollenberg is a hill south of Borgloon along the ancient Roman road between Tongeren and Tienen. The area surrounding the Bollenberg is rich in Roman remains and in order to illustrate this, the artist Hans Lemmen, who had already worked with landscape and archaeology, was asked to design a "Landmark Roman villa".

This article gives a sketch of the contribution of different partners in the realization of this work of art. The initial impetus was given by the VLM (*Flemish land company*)

by launching the idea and during the Grootloon land consolidation it provided part of the funds and a suitable location. This was far from obvious and the article describes the evolution of the concept of land consolidation.

The Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (provincial centre for cultural heritage) gave the impulse for the Landmark Roman villa with two particularly well-founded policy documents on the Haspengouw region and the Roman road. It was a first pleading for art as a means for more attention for our past.

The Gallo-Roman museum of Tongeren gives a scientific basis as to why the Bollenberg location is ideal for illustrating the regional Roman history. Their elaborate expertise helped reconstruct the historic landscape near the Bollenberg and different relics from the site are passed in review.

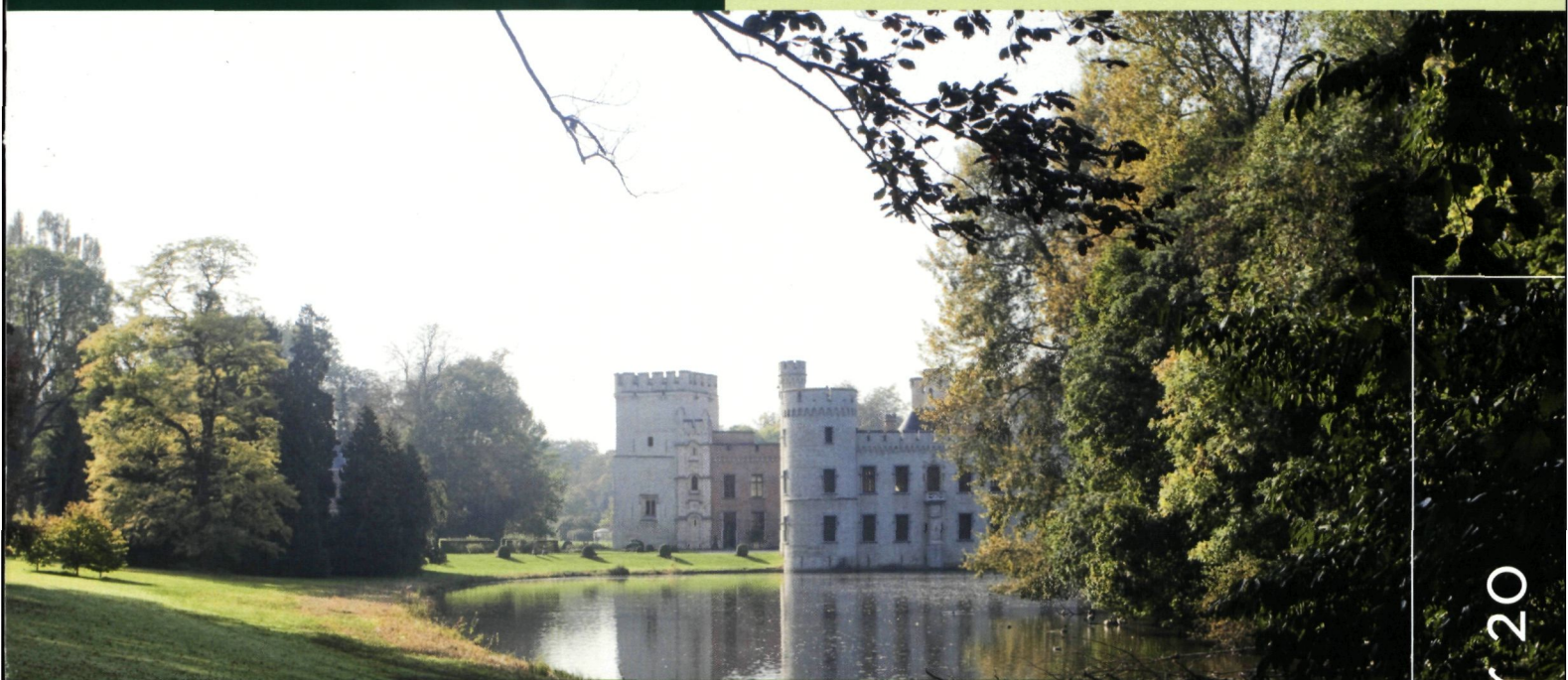
The oeuvre of the artist Hans Lemmen finally, is a story with respect for history and landscape, in connection with works of art in the vicinity. In 2007 Hans Lemmen was commissioned to design a project combining three functions: a work of art, a carrier of information on the Roman villa landscape as well as a picnic area, a tricky combination indeed!

The concept crystallizes around five terracotta-coloured benches, a reference to the typical architecture of Roman villas. The five benches each represent one of the Roman villas excavated near the Bollenberg. They are scattered all over the lot, just like actual villas would have been across the landscape. Only on the back of the first bench an information board is fitted. On the backside of the other four benches the floor plan of a nearby villa is cast in relief.

HISTORISCHE TUINEN EN PARKEN van VLAANDEREN

Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Noordwestelijk Vlaams-Brabant. Affligem, Asse, Grimbergen, Kapelle-op-den-Bos, Londerzeel, Meise, Mechtem, Opwijk, Wemmel

Het cahier geeft een beschouwende inleiding van het inventarisgebied, beschrijft 63 tuinen en parken, biedt een Franse en Engelse samenvatting per object, situeringskaart en een tabel met kenmerken en kwaliteiten.

M&L
Cahier 20

TECHNISCHE GEGEVENS

AUTEURS

ROGER DENEFF, JO WIJNANT,
STEFAN VIDTS, WILFRIED VERLEYEN,
JOSÉ ANNE DE MOLINA,
HILDE KENNES, MARJOLIJN VAN DAMME,
RAYMOND DELVAUX, THIERRY DE
CLIPPELE, HENRY VAN DER HAEGEN,
PETER SOENS, HERLINDE DE JAECK,
LEONARD QUINTELIER,
DIRK DE MEYERE, GEORGES JACOBS DE
HAGEN, GRETA PAESMANS,
ANDRÉ CRESENS en STEVEN VAN
DEN BORNE

COÖRDINATIE EN CONCEPT

LUC TACK

EINDREDACTIE

ROGER DENEFF

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS, ROGER DENEFF,
OLGA FILENKO, JO WIJNANT,
MARJOLIJN VAN DAMME,
STEFAN VIDTS, MARTIN SCHACHT,
HILDE KENNES, GRETA PAESMANS,
CHRISTEL DARDENNE
en CHRIS DEMAEGD

FORMAAT

21 X 29,7 CM

PAGINA'S

316

ILLUSTRATIES

436

PAPIER

KUNSTDRUK GALERIE ART SILK 135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAARD GEBROCHEERD

PUBLICATIEJAAR

2012

BESTELADRES

Vlaamse overheid – agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan bus 5
1210 Brussel
Tel. 02 553 16 13 – Fax 02 553 16 55
E-mail: nancy.vandenbossche@rwo.vlaanderen.be

U ontvangt het boek automatisch na overschrijving
van 50 € op rekening nummer BE48 3751 1109 8627
(BIC BBRUBEBB) t.a.v. Vlaamse Overheid –
agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan bus 5
1210 Brussel
met vermelding
“M&L Cahier 20”

